

Трансформації відносин власності як підґрунтя інституційної архітектоніки суспільного господарювання

7.1. Методологія дослідження взаємозв'язку відносин власності та економічної влади в системі суспільного господарювання

Незважаючи на тривалу історію дослідження відносин власності, влади і управління в економічній системі, на сьогоднішній день в наукових колах відсутня єдність в їх розумінні. Глобальні ринкові трансформації на рубежі ХХ–ХХІ ст., які зумовили на-ростання економічної процесуальності і невизначеності господарських перспектив, виявили обмеженість існуючих теоретичних підходів для свого адекватного пояснення. Це спонукає до пошуку нових методологічних підстав наукового аналізу за допомогою пильного “вглядування” в історію і переосмислення фундаментальних економічних понять і уявлень про картину світу.

Що стосується поняття “власність”, то в економічній літературі вона традиційно визначається як система історично змінюваних об'єктивних відносин між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну, споживання, що характеризують привласнення засобів виробництва і предметів споживання. До кінця ХХ ст. у вітчизняній літературі сформувалися *декілька концепцій власності*. З одного боку, власність розглядалася як окреме економічне (виробниче) відношення, що відбиває форму суспільного присвоєння матеріальних благ, в першу чергу засобів виробництва (Я. Кронрод, Н. Колесов й інші). З другого боку, низка економістів (М. Цаголов, В. Черковец, А. Покритан, М. Хессін й інші) виступили з критикою вказаного підходу за його слабкий зв'язок з процесом суспільного відтворення (і, зокрема, умов відтворення робочої сили) і висунули концепцію власності як сукупності (системи) виробничих відносин, які зв'язують всю систему функціонуючого виробництва, забезпечують її розширене відтворення. *Відповідно до третьої концепції* (В. Шкредов), власність, не маючи самостійного економічного змісту, є юридичним проявом виробничих відносин, сукупністю норм права. Такий підхід зазнав особливо гострої критики з боку офіційної економічної науки того часу. Однак після розпаду системи традиційного соціалізму і загального поширення ринкових відносин юридичне трактування власності негласно

набуло домінуючого значення в науковій літературі, і проблема економічного змісту відносин власності ніби і зовсім втратила актуальність.

Втім, *ще в кінці 1980-х років у вітчизняній економічній науці зусиллями А. Гриценко та його прихильників зароджується новий методологічний підхід до дослідження економічної природи власності з позицій відносин спільно-розділеної праці*. На нашу думку, він виявився найбільш продуктивним для осмислення глобальних ринкових трансформацій рубежу ХХ–ХХІ ст., хоча донині не отримав належного визнання в економічній науці. Розвиваючи другий з раніше названих теоретичних підходів, А. Гриценко виділяє в предметі політичної економії три категоріальних ряди – споживчої вартості, вартості і ціни, або мінової вартості. Власність, на думку науковця, неправомірно відносити до жодного з таких конкретних рядів, водночас вона виконує тут роль системотвірної, сполучної (зв'язувальної) категорії – і саме в єдності з відносинами вартості¹.

Сучасні економічні словники трактують власність як “приналежність речей, матеріальних і духовних цінностей певним особам як юридичне право на таку належність і економічні відносини між людьми з приводу належності, розділу, перерозподілу об'єктів власності”². Отже, суспільна природа власності виявляється двоїстою, причому юридична сторона її превалює, є основоположною. Для ринкової системи господарювання такий стан справ значною мірою виправданий, бо сукупність прав власності суб'єктів на капітальні та споживчі блага обумовлює тут свободу економічного вибору, а разом з тим і принципи рушійної мотивації (умови розподілу і отримання доходу), норми економічної відповідальності, підвалини суспільних відносин відповідно до правила “рівний прибуток на рівний капітал”.

При цьому нормою “наукового” дослідження відносин власності сьогодні, по суті, є ігнорування або викривлення (коли суб'єктно-об'єктні відносини подаються як основа економічного змісту власності) її сутності як економічного і правового феномена³. Відомо, що права власності є вихідною передумовою ринкового обміну; разом з тим традиційні підручники економікс рідко приділяють особливу увагу юридичному змісту власності. Так, в “Економіці” П. Самуельсона і В. Нордхауса визначенню прав власності присвячено чверть сторінки загального тексту, у К. Макконнелла і С. Брю ще менше. Не кращою виглядає ситуація у словниках і довідкових виданнях. Якщо ви

¹ Гриценко А. А. Метод исследования в “Капитале” К. Маркса и политическая экономия в широком смысле. Харьков, 1988. С. 120.

² Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б. Современный экономический словарь. Москва: ИНФРА-М, 1999. С. 321.

³ Управление государственной собственностью / под ред. В. И. Кошкина, В. М. Шупыро. Москва: ИНФРА-М, 1997. С. 9.

захочете прояснити сенс слова "власність", то в популярній американській літературі, швидше за все, нічого подібного не знайдете, зазначається, зокрема, у передмові до відомої праці Р. Пайпса. Ваш погляд ковзає по списку: прогрес, "сухий" закон (progress, prohibition), далі йде прогалина, де, за припущеннями, могла б бути "власність" (property). Але замість цього в ряді з'являється раптом, наприклад, слово "проституція" (prostitution)¹. Цей феномен, на наш погляд, можна пояснити тим, що економікс, роблячи наголос на дослідження функціональних господарських зв'язків, ігнорує причинно-наслідкові аспекти аналізу та, як правило, теоретично не "опрацьовує" самі вихідні категорії, приймаючи їх за даність. Тим більше, коли йдеться про багатовікову історію права власності.

Втім, зневага до причинно-наслідкових аспектів дослідження господарських відносин на практиці може обернутися вельми небажаними наслідками, як, наприклад, у випадку з механічним перенесенням, здавалося б, налагоджених методів макроекономічного регулювання в якісно інше середовище транзитивної економіки. *Дослідження відносин власності в сучасних умовах нагально потребує оновлення методологічного інструментарію. З позицій ціннісної методології, що відображає взаємне перетікання відносин граничної корисності, вартості і ціни, власність постає суспільним інститутом (суспільним благом) в єдності природної, економічної та правової своїх складових.*

Подвійна, економіко-юридична, природа відносин власності отримала визнання в сучасній економічній науці. Відомо, що будь-яка правова норма впливає з економічного відношення, яке потребує правової форми затвердження. Після фіксації в правовій нормі воно, проте, виступає вже не як специфічна причина такої норми, а як наслідок застосування права. Тому в повсякденному житті люди, перш за все, стикаються з відносинами власності як з правовими нормами, і лише більш ґрунтовне ознайомлення з процесами реального користування об'єктами виявляє діалектичний взаємозв'язок правових та економічних відносин привласнення.

"Власність (property), – пише Р. Пайпс, – означає формально визнане державною владою право власника або власників як на виняткове, без певної зовнішньої участі, користування своїм майном, так і на власний спосіб розпорядження ним, включаючи продаж". З юридичної точки зору власність є суб'єктно-об'єктним відношенням, що реалізується в категоріях користування, розпорядження, володіння. При цьому володіння є первинною (і в цьому сенсі чільною) формою власності; в повсякденному побуті дуже важко побачити правові відмінності між володінням і власністю; категорії "володіння" і "власність", отже, виступають як рівнозначні, зазначає Р. Пайпс². *Відносини володіння*

¹ Пайпс Р. Собственность и свобода. Предисловие. Москва: Московская школа политических исследований, 2000.

² Там же. С. 14–16.

реалізуються через користування і розпорядження. Користування означає застосування об'єкта власності відповідно до його призначення на розсуд і за бажанням користувача. Власність як володіння і користування може поєднуватися в руках одного суб'єкта або бути розділеною між різними суб'єктами. Останнє означає, що користуватися річчю можна і не будучи її власником (володарем). І навпаки, можна бути власником і не користуватися об'єктом власності, передавши це право іншому суб'єкту. Не будучи власником або розпорядником об'єкта власності, суб'єкт може користуватися ним відповідно до умов, заданих йому діючим суб'єктом власності.

Розпорядження в системі правових відносин власності є всеосяжним, найвищим способом реалізації відносин між об'єктом и суб'єктом, який надає суб'єктові право і можливість використовувати об'єкт у межах закону будь-яким бажаним чином, включаючи передачу іншому суб'єкту, перетворення в інший об'єкт, ліквідацію. Суб'єкт, який має право розпорядження, набуває можливостей реалізувати основні правомочності власника: визначати шляхи застосування об'єкта власності, права здійснення операцій (продаж, оренда, дарування та ін.) щодо об'єкта власності. Стосовно об'єктів власності, то вони, як правило, поділяються на дві групи: споживчі (житло, одяг, зброя, коштовності і т. ін.) та інвестиційні (засоби виробництва нових об'єктів власності) товари.

В контексті наукових і суспільних традицій, закладених з кінця середньовіччя, "власність" ("property"), або "особисте надбання" ("personal property"), розуміється широко – як все особисто властиве (притаманне) людині, включаючи її життя і свободу. Дійсно, володіння спочатку пов'язане з психологічним сприйняттям об'єкта власності як продовження самого себе. Гегель підкреслює, що абсолютне право людини на присвоєння всіх речей полягає в тому, що вона може втілювати власну волю в кожну річ, яка завдяки цьому "стає моєю, отримує мою волю як свою субстанціональну мету, оскільки вона в собі самій її не має". Навіть власне людське тіло, оскільки воно є безпосереднім наявним буттям, не відповідає духу; і для того щоб бути його слухняним органом і живим засобом, воно повинно спочатку бути взято духом у володіння: "як особистість я маю разом з тим моє життя і моє тіло, як і інші речі, лише остільки, оскільки на це є моя воля"¹.

Лінгвістами підмічено, що у "великих" європейських мовах (грецькій, латинській, німецькій, англійській, італійській, французькій) слово "власність" ("property") має два взаємопов'язаних значення: означає особисту якість кого-небудь або особливу властивість чого-небудь, з іншого боку, вказує на певну приналежність. "Proper" ("особистий") і "appropriate" ("привласнювати", "купувати") є однокореневими словами. Давньоруське слово "власність" походить від церковнослов'янського поняття "соб'ство" –

¹ Гегель Г. В. Философия права. Москва: Мысль, 1990. С. 103–106.

“властивість, своєрідність, сутність”. Отже, правомірно, що право володіння певною мірою ґрунтується на природному “інстинкті володіння”.

При цьому *прихильність до об'єкта власності є одночасно і негативно, і позитивно спрямованою силою: вона живить не тільки страх втрати, а й надію на виграш*. Позитивне психологічне значення права власності полягає в тому, що саме через володіння і розпорядження людина може втілити свою волю в зовнішніх предметах і трансцендентувати суб'єктність за межі власного простору-часу. “Особа має створити зовнішню сферу для власної свободи, щоб бути як ідея, зазначає Гегель. – Оскільки річ позбавлена суб'єктивності, вона по суті є зовнішньою не тільки для суб'єкта, а й для собі самій. Простір і час таким чином є зовнішніми. Я у вигляді чуттєвого – і сам є зовнішній, просторовий і часовий”¹.

На думку фахівців, *користування як вихідне визначення володіння і як привласнення споживаного взагалі є загальним законом біологічного життя*. Будучи умовою будь-якого привласнення, *користування притаманне не тільки людині, але всім живим істотам і передусім пов'язано з володінням життєвим природним простором, територією*. Як відзначають етологи, в своєму “природному стані” тварини ніколи не мають необмеженої, не обтяженої ніякими турботами свободи. Жодна тварина, що “вільно” блукає і нишпорить, не може переміщатися тільки за своєю примхою і навмання. Вже внаслідок свого природного стану вона прив'язана до певного життєвого простору, яке забезпечує їй необхідні умови існування. У цих межах тварина переміщається теж не довільно, а тільки певними стежками і за доволі суворим розкладом. Один із родоначальників сучасної соціології, Е. Вілсон, стверджує, що майже всі хребетні і більшість безхребетних будують своє життя згідно з точними правилами землеволодіння, просторового розмежування і панування, дотримуючись між собою типових для цього виду і точно визначених дистанцій².

Етологи встановили, що для тварин володіння територією і супутнє йому ретельне знайомство з особливостями навколишнього середовища, крім того, що допомагає здобувати корм і розмножуватися, є критично важливим для фізичного виживання: “Проживання на певній території дозволяє тварині знаходити докладні знання про навколишнє природне середовище і водночас виробляти набір реакцій на особливі риси і підказки, що приховує ця місцевість – зручні точки для спостереження, місця для укриття і т. д. – що дозволяє швидко і ефективно реагувати на наявні загрози і небезпеки. У поєднанні з так званим психологічним виграшем, це забезпечує вагомий ефект “допомоги від рідних стін”, при якому і слабкі тварини, перебуваючи на власній

¹ Там само. С. 101.

² Wilson E. O. Sociobiology: The New Synthesis. Cambridge, Massachusetts, and London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1975. P. 256–257.

території, здатні давати відсіч сильнішим противникам”¹. Отже, “ефект просторової влади” забезпечує примноження життєвої енергії і створює природні переваги в змаганні одних тваринних особин з іншими. З таких позицій, як думається, правомірно розглядати і проблему суспільної економічної влади.

Деякі примати стверджують своє виняткове право на територію, на землю, фізично займаючи її – “сидячи на ній”. Ця поведінка схожа на людську, про що свідчить і походження поняття “володіння” у багатьох мовах світу. Так, німецьке дієслово *besitzen* (“володіти”) і іменник *Besitz* (“володіння”) буквально означають “сидіти на ...”, “розміщатися на ...”. Як і у тварин, у людини воління до присвоєння спочатку виникає переважно з причин біологічних і господарських: з огляду на потреби в території і предметах для існування і продовження роду. Вся діяльність людини “проходить в певному місці, в певному географічному середовищі”, тому вважається, що “*прив’язка до місця*” є “*однією з найважливіших характеристик людського суспільства*”.

Звісно, не можна проводити просту аналогію між поведінкою тварин і людини, не можна перебільшувати роль інстинктів у суспільній господарській діяльності, про це говорять і самі етологи (Лоренц, Тінберген й інші). Але ігнорування впливу біологічного фактора на господарські відносини, на наш погляд, також було б великою помилкою. У зв’язку з цим показовими є результати досліджень фахівців з дитячої психології. Вони свідчать про те, що діти є відчайдушними власниками і, підростаючи, починають ділитися своїм майном лише під впливом відповідного виховання². Отже, саме на “*окультурений*” – *штучно створений, за образом і подобою природного* – ринковий простір людина як господарюючий суб’єкт переносить свої власницько-територіальні інстинкти володіння, розпорядження і користування, зміцнюючи їх інститутом права власності.

У середовищі первісних народів, які розуміють різницю між родовою (племінною, або сімейною) і особистою формами власності, панівними є відносини користування. Людина ще не виділяє себе з природного середовища, знаходиться в безпосередній єдності із своїм основним засобом виробництва – землею, ставлячись до неї як до продовження свого тіла. Право приватної власності з’являється одночасно зі становленням державної влади. До цього приватна власність існує як володіння, що захищається фізичною силою, звичаєвим правом, як узаконене отриманням спадщини чи тривалим терміном користування.

¹ Soja E.W. The Political Organization of Space, Commission on College Geography, Resource Paper 8. Washington, D.C., 1971. С. 23.

² Children of the Kibbutz. By Melford E. Spiro. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1958. P. 373-376.

З приводу походження держави в наукових колах досі не досягнуто єдиної думки. Втім, багато відомих дослідників (Ф. Енгельс, М. Вебер, В. Зомбарт, Г. Мен)¹ вважають однією з головних причин появи державності перехід від соціальної організації, заснованої на родинних зв'язках і доаграрній економіці, до товариства людей, які пов'язані спільністю територій і забезпечують своє існування в основному землеробством. Перехід від "соціальної", або "племінної", організації до організації політичної, зазначає Р. Пайпс, посилаючись на Роберта Х. Лоуї, відбувається тоді, коли влада прив'язується до території, тобто коли вона поширюється на всіх жителів цієї місцевості, а не тільки на тих, кого об'єднують узи спорідненості². У такому контексті становлення інституту приватної власності щільно пов'язане з реалізацією права безпосереднього територіального (просторового) володіння.

Слід зазначити, що за Ф. Енгельсом, навпаки, саме приватна власність зумовлює виникнення держави, яка регулює класові суперечності в родовій організації, а отже, забезпечує збереження майна і прискорене накопичення багатства для класу власників. Інституційний напрям в особі Д. Норта також пропонує враховувати економічні витоки виникнення держави як організації, яка в обмін на доходи (податки) бере на себе зобов'язання з захисту прав власності усіх громадян. У зв'язку з цим найважливішою функцією держави є забезпечення надійності прав власності: до того, як в ці відносини втручається держава, існує лише природне право володіння, що підкріплюється звичаєм або силою.

Разом з тим самі громадські права власності також виявляються зв'язаними з володінням економічним простором – землею. Як відзначають фахівці, до XVIII ст. в Європі наявність власності, особливо земельної, стала головною підставою громадянства: виборчі права отримували тільки ті, хто володів нерухомістю або відчутним майном. Підставою для цього слугувало правило, що особи, які не мають прибуткової власності, не мають і господарської самостійності, не розуміють сенсу благополуччя країни і можуть виявитися політичним знаряддям в чужих руках. Умовою "володіння" ринковим простором стає економічна влада, яка початково може бути досліджена з позицій розгортання власності як права – здатності однієї людини впливати на дії іншої, використовуючи не свою силу, а могутність суспільства.

У соціальній організації, заснованій на родинних зв'язках, людські відносини не є опосередкованими, а тому індивід не може виявляти тут певні особисті претензії.

¹ Енгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. Т. 21. С. 23–178. С. 170–171; Вебер М. История хозяйства: Очерк всеобщей социальной и экономической истории. Петроград, 1923. С. 47–48, 55; Зомбарт В. Современный капитализм. Т. 1. Ленинград: Книгоиздательство "Путь к знанию", 1924. С. 201; Maine Henry J. S. Sir, *Ancient Law, Its Connection with the Early History of Society, and Its Relation to Modern Ideas*. New York: Charles Scribner, 1864. URL: https://archive.org/stream/ancientlaw030840mbp/ancientlaw030840mbp_djvu.txt

² Пайпс Р. Собственность и свобода. Москва: Московская школа политических исследований, 2000. С. 126.

З появою держави, коли її влада поширюється на певну територію і всіх мешканців, такі домагання стають можливими. Отже, з одного боку, власність захищається з боку держави як "право"; з другого боку, саме "право" обумовлює і захист індивіда від держави. Тобто на підґрунті закону, власного побічного продукту, інститут власності перетворюється на дієвий засіб обмеження державної влади, зауважує Р. Пайпс¹.

Як зазначалося, автори навчальних курсів економікс спеціально не акцентують увагу на походженні та еволюції права власності; однак вони досить докладно аналізують проблеми ринкової влади як результат реалізації такого права. В цілому ж в межах таких курсів власність трактується як *система правових суб'єкт-об'єктних відносин користування, розпорядження, володіння*; така система історично розгортається в процесі формування ринкового простору через "підсвідоме" перенесення людським співтовариством природного права власності на штучно створюване господарське середовище. Особливе значення для розуміння природи власності має розвиток торгівлі і товарно-грошового обігу. Якщо землеволодіння виступає в безлічі форм, то гроші і товари, як правило, є об'єктами приватного привласнення і в міру зміцнення в системі господарювання ролі грошей, підноситься (аж до положення "священного інституту") і право приватної власності. Одночасно все більше реалізує себе власність як економічні відносини.

На відміну від юридичного тлумачення власності, економісти традиційно визначають їх як суспільні відносини "привласнення" – присвоєння економічних благ, передусім засобів виробництва. На противагу просторовим суб'єкт-об'єктним зв'язкам, власність постає тут як система причинно-наслідкових (часових) суб'єкт-суб'єктних відносин, опосередкованих суб'єкт-об'єктними зв'язками.

Таке трактування відносин власності дає підстави для критики з боку "правознавців". Деяким сучасним теоретикам, пише зокрема Р. Пайпс, більше подобається визначати власність не як право на деякі речі, а як "відносини, що складаються між людьми з приводу речей". Але таке визначення навряд чи можна вважати задовільним, оскільки власність включає в себе набагато більше, ніж право на речі². Втім, економісти зовсім не відкидають юридичного змісту власності: навпаки, користування, розпорядження, володіння як обов'язкові елементи включаються ними в логічний категоріальний ряд, який утворює внутрішню структуру відносин власності. Іноді провину традиційної політичної економії вбачають в тому, що домінуючим об'єктом власності тут виступають "речові засоби виробництва", які можуть втратити своє значення при збільшенні частки нематеріальних факторів виробництва

¹ Там же. С. 158–159.

² Там же. С. 15.

(організації, інформації, управління тощо). Еволюція відносин власності в умовах наростання процесів "дематеріалізації" її об'єктів, дійсно, вимагає свого осмислення; проте таке осмислення може бути адекватним лише в межах аналізу модифікації економічних форм власності.

Справа в тому, що не всяке привласнення можна вважати власністю в економічному сенсі. Привласнюючи певний об'єкт, перетворюючи його на власний, суб'єкт одночасно відчужує його від інших, робить його чужим для них. Якщо є присвоєння певного блага, але немає відчуження, то в суспільстві не виникають і відносин власності. Тобто привласнення і відчуження постають двома іманентними атрибутами відносин власності. Якщо благо є в достатній кількості і всі члени суспільства можуть необмежено користуватися ним, споживати його, то при цьому, привласнюючи, ніхто ні в кого не відчужує. Прикладом подібних благ може слугувати повітря, але на ранніх етапах суспільного розвитку в господарстві взагалі мало що особисто привласнювалося, і тут не виникало відносин власності в економічному сенсі, хоча право користування спільною територією давало можливість привласнювати і споживати природні блага. Економічні відносини власності виникають при переході від привласнювального типу господарства до виробничого, їх первісною передумовою виступають трудові відносини, а об'єктом привласнення-відчуження є не просто благо, але благо обмежене, економічне.

Будь-яке економічне благо, з одного боку, є корисною річчю, з другого, – річчю, яка вироблена працею людини, тобто "опредметненою працею", згустком часу праці, який перетворився на просторову форму буття речі. Отже, і ставлення людини до економічного блага є також двоїстим. Як зазначає А. Гриценко, по-перше, це відношення до нього як до корисної речі (предмета), по-друге, це ставлення до праці, що втілена в такій речі, а значить, і до людини, яка упередметнила в ній свою працю. "Оскільки праця і річ в продукті праці є злитими воедино, остільки всяке відношення до такого продукту одночасно постає суспільними відносинами між людьми"¹. Але як привласнення не всякого блага є власністю в економічному розумінні, так і присвоєння не всякої праці можна вважати такою. Якщо людина сама створила певний продукт для власних потреб, то вона, безсумнівно, "уособила" його; проте тут не відбулося ніякого відчуження, а отже, не виникло ніяких економічних відносин з приводу власності і привласнення.

Кожен є багатим чи бідним, залежно від ступеня, в якому він може забезпечувати задоволення власних потреб, зручностей і радощів людського життя, говорить

¹ Гриценко А. А. Метод исследования в "Капитале" К. Маркса и политическая экономия в широком смысле. Харьков, 1988. С. 100.

А. Сміт. Але оскільки внаслідок введення поділу занять кожен за допомогою власної праці став задовольняти лише незначну частину цих потреб, то більшу частину їх він вимушений покривати працею інших людей. Звідси випливає, що про рівень багатства чи бідності можна судити з кількості праці інших, яка може бути надана у володіння особою або обміняна нею¹.

Отже, поза обміном товарно-грошових (вартісних) відносин, економічної специфіки власності як суспільних відносин не існує. Причому еквівалентний обмін товарами також не можна вважати формою реалізації власності в економічному розумінні. Але реальний обмін товарами напочатку мислиться кожним з його агентів як нееквівалентний і спрямований на отримання вигоди – на приріст багатства або досягнення економії. Тобто *багатство як результат накопичення виступає мірою обміну і власності*. Крім того, сам обмін здійснюється в ринковому просторі за допомогою таких знарядь економічної влади, як гроші і ціна, і, отже, не містить в собі істинної справедливості. Вже античне суспільство турбувалося про необхідність правового регулювання справедливості обмінних операцій². Навіть в умовах формальної рівності учасники ринкових угод переслідують приватні корисливі інтереси і прагнуть їх нав'язувати, незалежно від того, чи реалізуються при цьому інтереси контрагентів. Цей "владний інстинкт" розкривається в економічній літературі через "родові ознаки бізнесу"³.

Таким чином, початковим мотивом обміну, а значить, і ознакою власності в економічному розумінні постає прагнення до вигоди (отримання доходу понад витрачених зусиль, або економії за рахунок зусиль інших), що реалізує себе не в простому акті еквівалентного відчуження – присвоєння продукту праці, а в відчуженні і присвоєнні додаткової праці, втіленій у товарі. І формою реалізації цього прагнення виступає право власності, що дає власникові товару свободу розпорядження, в тому числі, свободу встановлювати ціну. Однак, якщо суб'єкти обмінних операцій знаходяться у відносно рівних умовах, досягти стійкої переваги сил і реалізації своїх корисливих інтересів непросто. *У межах вільного ринку одночасно співіснують два механізми господарської самоорганізації: один* реалізується від імені приватного (прив'язаного до окремого блага) інтересу, для якого суспільне господарство є лише зовнішнім середовищем функціонування; *інший* – від імені суспільного господарства в цілому, для якого будь-яка приватна форма господарювання є лише одним із складових елементів. Державне регулювання справедливості обміну тут не є настільки актуальним, щоб мати повсюдний характер. Ситуація на ринку істотно змінюється з появою і зміцненням позицій капіталу. З боку свого "речового змісту" капітал ніби підсилює природне

¹ Сміт А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва: Соцэкгиз, 1962. С. 38.

² Аристотель. Никомахова этика. В кн.: Аристотель. Сочинения: в 4-х т. Т. 4. Москва: Мысль, 1983. С. 246.

³ Рыночная экономика: в 3-х т. Т. 2. Ч. 1. Основы бизнеса. Москва: Соминтэк, 1992. С. 5.

тіло свого власника, "укрупнює" його щодо контрагентів, створює додаткову "просторову" опору і одночасно переваги в реалізації інтересу до нееквівалентного обміну і відчуження багатства.

Акт купівлі-продажу засобів виробництва як такий не є атрибутом економічного змісту власності. В умовах еквівалентного обміну такий акт нічим не відрізняється від купівлі-продажу предметів розкоші або, навіть, і предметів споживання. Особливості права власності на засоби виробництва розкриваються лише в подальшому процесі виробництва. Тут право володіння засобами виробництва забезпечує суб'єкту істотні переваги для реалізації економічних інтересів з отримання доходу, економічної вигоди. У міру ж накопичення капіталу для його власника зростання багатства постає самоціллю: використовуючи право приватної власності як "робочий інструмент" для розширення простору свого існування, він постійно розоряє слабших і неуспішних контрагентів до того, що вони змушені використовувати для купівлі-продажу лише власні природні здібності. Кожен з них, взятий окремо, вже не здатний "рівнятися силою" з власником капіталу, а отже, відтепер не може і мріяти про особисте багатство та економічні вигоди, борючись за існування як джерело "живлення" для капіталу.

В економічній літературі у зв'язку з цим визначаються два закони власності і два закони привласнення, які діють парно, в єдності. *Першим є закон власності на продукт особистої праці.* На базі цього закону функціонує натуральне і просте товарне виробництво. Присвоєння тут здійснюється двояким чином: безпосередньо через працю і через обмін продуктами своєї праці на ринку. Власність на створений продукт постає при такому типі присвоєння як безпосередньо трудова. *Другий закон власності відображає механізм привласнення продукту чужої праці.* Йому також відповідає акт двоїстого привласнення, але через інші форми – через товарний обіг і розподіл доходів. По суті обидва зазначених закони відображають взаємозв'язок реалізації власності в юридичному та економічному сенсі, коли право власності "лежить в основі" економічного відчуження і навпаки.

Що ж присвоюється (або, за Прудоном, "крадеться") в процесі розгортання економічних відносин власності? Втілений у товарі час праці, що забезпечує приріст багатства або економію витрат. Вільний, понад необхідний, час господарюючого суб'єкта можна перетворити на працю для примноження власного багатства. Таке багатство у формі додаткового часу праці можна організовано відчувувати від великої кількості суб'єктів власниками капіталу. Отже, в тій мірі, в якій для однієї (суттєво більшої) частини суспільства вивільнений внаслідок розвитку продуктивних сил час перетворюється на додатковий, для іншої (меншої) частини суспільства створюється вільний час. *Власність в економічному розумінні*, таким чином, виражає відносини привласнення додаткового (понад необхідного), а в кінцевому підсумку – призначеного для

творчої діяльності, але примусово втіленого в товарі, вільного часу людини. Тобто відносини власності, пов'язані з організаційними механізмами створення і фактичного привласнення економічного багатства, стосуються не просто розподілу і присвоєння речей, продуктів, економічних благ, але (додаткового) часу життя людини, можливостей його творчого розвитку.

Таким чином, *власність в економічному розумінні* – це система суб'єкт-суб'єктних відносин з приводу привласнення-відчуження матеріалізованого (втіленого до певного об'єкта) індивідуального і суспільного вільного часу, опосередкована просторово локалізованим правом володіння економічними ресурсами (капіталом), і обумовлює "ефект синергії" (збільшення багатства або економії витрат). Ця система динамічно видозмінюється в процесі еволюції спільно-розділених відносин власності.

Становлення відносин спільно-розділеного присвоєння завершується поділом власності на приватну і державну. роздільність проявляється в становленні інституту приватної власності, спільність – в утворенні держави як носія і виразника суспільних інтересів. *Розвиток спільно-розділених відносин власності пов'язаний з утворенням акціонерних товариств і формуванням системи відносин власності і управління на корпоративному рівні, а також між державою і корпораціями*. Саме ця система відносин обумовлює наповнення і динаміку інституційних форм сучасного господарського життя.

Інституційні підходи до аналізу відносин власності представлені теоріями організації, прав власності, трансакційних витрат та іншими. При цьому, незважаючи на суспільне визнання та авторитетні дослідження, такі підходи не відрізняються чіткістю у визначенні своїх основних понять. Так, категорія "трансакційні витрати" тут донині не має однозначного тлумачення. Висловлюється думка, що трансакційні витрати в суспільстві відіграють роль, подібну до сили тертя у фізиці. На нашу думку, подібна аналогія є доволі правомірною. Як зазначалося, реалізація відносин власності в ході ринкових обмінних операцій обумовлює виникнення "ефектів синергії". Такі ефекти в межах традиційної економічної теорії не піддавалися спеціальному аналізу; але в контексті теорії трансакційних витрат вони можуть отримати плідне відображення.

З позицій методології неокласичної школи аналіз економічної системи здійснюється за принципом "інших рівних умов" – за умов визначення певної низки обмежень і припущень. Відтворена тут модель функціонування ринку відрізняється статичністю. "Провали ринку", що періодично виникають на макрорівні, покликана відновлювати держава, яка початково (за припущенням) володіє всією повнотою господарської інформації і реалізує свої регулюючі функції з урахуванням принципів граничної корисності і продуктивності. Втім, у роботі "Ризик, невизначеність і прибуток" Ф. Найт поновому підходить до проблеми мікроекономічної організації виробництва.

Принциповим питанням, яке кидає виклик всім нашим уявленням щодо господарської діяльності, каже зокрема автор, є внутрішня організація підприємств. В умовах повної визначеності практики економічного життя, коли кожен суб'єкт має досконале знання про господарську ситуацію, відсутні ринкові трансакції, а розподільчі відносини здійснюються автоматично, функції управління або контролю над продуктивною діяльністю є зайвими¹. Роздуми над проблемами, поставленими Ф. Найтом, нашою фірмою Р. Коуза на думку про інституційні мотиви походження фірми. Відмінною рисою фірми є витіснення цін, міркує Р. Коуз. При цьому зберігається зв'язок із зовнішньою мережею відносин цін і витрат, і важливо з'ясувати, чому в одному випадку виробнича координація здійснюється за допомогою механізму цін, а в іншому – вольових і адміністративних рішень підприємця².

Суб'єктам вигідно створювати фірми, бо спільно зручніше виконувати господарські операції, зазначає Р. Коуз. І такі вигоди обумовлюються можливостями використання цінового механізму ринку. Через те що ринкові трансакції (угоди купівлі-продажу) здійснюються не автоматично, а з "тертям" – додатковими витратами, пов'язаними з пошуком інформації, веденням переговорів, укладанням контрактів, витратами зі специфікації і захисту прав власності, попередження опортуністичної поведінки й іншими, то фірма як плануюча господарська система виникає, коли напрям руху ресурсів починає залежати від вольових рішень підприємця. Оскільки підприємець може отримувати фактори виробництва за меншою ціною, ніж надав би витіснений ним ринок, він здатний виконувати свої функції з меншими витратами. В іншому випадку завжди є можливість повернутися до послуг відкритого ринку³.

Пізніше у статті "Соціальні витрати" Р. Коуз порушує проблему зовнішніх ефектів (екстерналії) і знімає проблему "провалів ринку", висунуту неокласичної школою. Екстерналії, вважає автор, виникають, якщо права власності є "розмитими", неспецифікованими. В умовах чіткого визначення та розподілу прав власності, коли суб'єкти не порушно дотримуються норм справедливого обміну, трансакційні витрати дорівнюють нулю, і ніяких екстерналії не виникає⁴. Отже, в умовах досконалої конкуренції (де трансакційні витрати відсутні) структура виробництва є оптимальною і не залежить від розподілу прав власності. Втім, якщо трансакційні витрати позитивні, розподіл прав власності перестає бути нейтральним фактором і активно впливає на ефективність і структуру виробництва. При цьому посилення на зовнішні ефекти як

¹ Найт Ф. Х. Риск, неопределенность и прибыль. Москва: Дело, 2003. С. 267.

² Коуз Р. Природа фирмы. В кн.: Вехи экономической мысли: в 3-х т. Т. 2. Теория фирмы. Санкт-Петербург: Экономическая школа, 2000. С. 14–15.

³ Там же. С. 16–18.

⁴ Коуз Р. Фирма, рынок и право. Москва: Новое издательство, 2007. С. 16–19.

такі не можуть виправдовувати втручання держави в економіку: в разі низьких трансакційних витрат воно є зайвим, в разі високих – далеко не завжди ефективне.

На основі теорій прав власності, трансакційних витрат і паралельно з ними розвинулися інші гілки неоінституціоналізму: теорія економічних організацій, економіка права, теорія суспільного вибору й інші. Методологія цих концепцій також є актуальною при аналізі проблем взаємозв'язку відносин власності, економічної влади і управління. Загальним же висновком, що випливає з аналізу відносин власності, є те, що *процеси суспільного відтворення інституційно реалізуються за допомогою кругообігу вартісних потоків у межах економічного простору, сформованого розподілом прав власності на економічні ресурси*. Саме ці процеси повинні стати об'єктом управління і регулювання в системі державного сектора, який формується в ході взаємодії держави і великих приватних власників (корпорацій) і покликаний спрямувати ефекти економічної синергії на благо суспільства. *Для найбільш повного аналізу взаємозв'язку відносин власності і управління в системі державного сектора необхідно використовувати комплексний метод, який об'єднує методологічний інструментарій класичного, неокласичного, інституціонального напрямів економічної науки на платформі теорії економічної цінності*. Такий метод слід додати до дослідження проблеми суспільного відчуження, яку породжує право власності та пов'язана з ним економічна влада.

7.2. Економічні витoki і генеза відносин суспільного відчуження

Відносини власності становлять передумову і основу системи суспільних економічних відносин, а також є її продуктом, результатом. В умовах ринку суб'єкти набувають статусу економічних акторів завдяки інституту приватної власності. Вважається, що легалізація і повага прав власності є найважливішими нормами, що конституують ринкову систему господарювання. При цьому відповідно до конституції ринку, *економічним суб'єктам вигідно вступати в права власності та дотримуватися їх*, бо, *по-перше*, право власності є одним з інститутів, що *знижують невизначеність в суспільних взаємодіях*. Теорія ігор, зокрема, прояснює механізм зниження невизначеності у взаємодіях на прикладі вибору акторами (за умов фіксованих прав власності) одного з варіантів гри, коли рівновага, за Нешем, або відсутня, або не є єдиною. *По-друге*, при встановленні і дотриманні прав власності *оптимізується використання обмежених ресурсів*. Ілюстрацією останнього постулату теорія ігор пропонує *ситуацію випасу стада двома пастухами на двох пасовищах*¹.

Пасовища розрізняються родючістю, але в цілому запаси кормів на будь-якому з них недостатні для одночасного випасу двох стад. Найпростішим способом

¹ Schotter A. The Economic Theory of Social Institutions. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. Section 4

упорядкування доступу до обмеженого господарського ресурсу може стати введення правила черговості, коли пріоритет використання певного пасовища закріплюється за тим пастухом, який першим привів на нього своє стадо. Втім, механізм черги не знижує, а посилює стан невизначеності для пастухів в момент прийняття ними рішення, на яке пасовище вести стадо. І така невизначеність постійно відтворюватиметься.

Альтернативою правилу черговості є встановлення (специфікація) прав власності на пасовища, коли один пастух стає власником першого пасовища, інший – другого. Розрахунки (виконані з урахуванням принципу кооперації за наявності двох рівнозначних з точки зору оптимальності, за Парето, результатів) показують, що навіть в умовах володіння ресурсами гіршої якості власник отримує гарантований виграш, що перевищує його вигоди до встановлення прав власності. Особливо низькими є виграші обох пастухів в разі одночасного використання ними одного пасовища. Поширюючи ситуацію "пастушачої дилеми" на все суспільство, прихильники інституційних підходів ідентифікують так звану проблему "трагедії суспільної власності", що складається в нераціональному (аж до варварського) використанні ресурсів, що є у відкритому доступі. На їхню думку, до виснаження ресурсів, що є у відкритому доступі, призводить невідповідність приватних і суспільних витрат їх використання. Тобто за відсутності чітко встановлених прав власності на ресурс його використання продукує низку негативних зовнішніх ефектів – екстерналій.

Встановлення (специфікація) прав власності здійснюється відповідно до певної суспільно-правової традиції. Ринкові відносини ґрунтуються переважно на двох правових системах: загального (common law) і цивільного – романо-германського (civil law) – права. Такі правові системи розрізняються.

По-перше, різними є джерела права. У романо-германській традиції нові норми права виникають на основі дедукції як похідні від існуючих законів – Конституції, кодексів, регламентів, декретів тощо. У загальному праві центральну роль відіграє прецедент, який впливає з традицій, приховується в попередніх рішеннях судів за схожим питанням.

По-друге, відмінності стосуються ролі судді як суб'єкта ухвалення юридичних рішень. У романо-германському праві дії судді обумовлюються правилом "підпорядкування закону"; його завданням є пошук і застосування такої правової норми, яка найкращим чином описує спірну ситуацію. Загальне право надає судді більшу свободу дій – він не тільки інтерпретує існуючі правові норми, але певною мірою (через механізм прецеденту) створює них. Орієнтуючись на винесення справедливого рішення, суддя має право звернутися не тільки до існуючих норм, а й до суб'єктивних критеріїв справедливості.

Механізми специфікації прав власності в контексті двох зазначених правових систем також відрізняються; тут по-різному трактується саме право власності. Так, в межах романо-германського права, право власності розглядається як єдине, необмежене і неподільне. Це передбачає, що власником певного ресурсу може бути лише один суб'єкт, і він наділяється трьома основними повноваженнями – володінням (*abusus*), користуванням (*usus fructus*), розпорядженням (*usus*). Загальне право виходить з концепції власності як складного пучка правомочностей; причому правомочності на один ресурс можуть належати різним суб'єктам. Специфікація права власності передбачає тут не визначення єдиного абсолютного власника певного ресурсу, а чітке закріплення певного власника за кожним правочином.

Втім, незалежно від способів його ідентифікації та встановлення, *інститут приватної власності знаменує вищу форму прояву відносин соціально-економічного відчуження* і в згорнутому вигляді містить всі інші його суспільні форми.

Згідно з традиційними уявленнями, **суспільні відносини відчуження** – (нім. *Entfremdung*, англ. *Alienation*) відбивають:

- 1) стан розриву вихідної єдності суб'єкта і будь-якої його функції, що обумовлює збіднення природи суб'єкта і модифікацію (переродження природи) відчуженої функції;
- 2) процес розриву єдності суб'єкта і притаманної йому певної функції.

В теоріях суспільного договору (Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо) відчуження розуміється як процес знеособлення, деіндивідуалізації соціальних відносин внаслідок передачі суб'єктом державі своїх особистісних прав. У філософії Г. Гегеля відчуження як одна з центральних категорій є зовнішнім проявом світового розуму в природі та історії у формі опредметнення, інституціоналізації сутнісних сил людини. З таких позицій Л. Фейєрбах, зокрема, пояснює феномен релігійної віри: Бог є відокремленою від людини і протиставленою їй відчуженою людською сутністю. Розвиваючи ідеї Гегеля, К. Маркс розкриває зміст відчуження як соціального феномена, який обумовлюється специфікою розподілу праці в класово-антагоністичних спільнотах. Початково, за Марксом, феномен відчуження проявляє себе в ході занепаду родового і становлення класового суспільства. При капіталізмі типовою формою соціального відчуження стає *відчуження праці*. Так, продукт, вироблений найманим робітником, за своєю природою постає для нього зовнішньою чужою річчю; і чим більше праці докладає він до такого продукту, тим більш могутнім стає чужий йому зовнішній світ капіталу за рахунок збідніння (пролетаризації) внутрішнього світу самого найманого працівника. Таким чином, власна праця виступає для трудящої людини як певна зовнішня, відірвана від її природи, сила – чужа власність. У процесі такої праці людина не стверджує себе, а заперечує, "відчуває себе не щасливою, а нещасною, не розвиває вільно свою фізичну і духовну енергію, а виснажує свою фізичну природу і руйнує

свої духовні сили"¹. Подопання, зняття відчуження праці, за Марксом, можливе лише внаслідок революційних соціальних перетворень.

Марксистське розуміння відчуження формувалося в ході полеміки з прихильниками об'єктивно-ідеалістичних і антрополого-психологічних підходів і базується на історико-матеріалістичній концепції взаємин особистості і суспільства. Від аналізу відчуження у сфері ідеального К. Маркс і Ф. Енгельс перейшли до вивчення такого феномена в політико-економічному контексті. Так, в економічних роботах Маркса 1850–1860-х рр. глибинними джерелами відчуження постають капіталістичний поділ праці, стихійний характер спільної діяльності в класово-антагоністичних суспільствах, панування приватної власності і товарно-грошових відносин, приниження праці до засобу існування. Під аналіз відчуження був підведений науковий фундамент – економічне вчення про товарний фетишизм.

Згідно з положеннями концепції товарного фетишизму, процес відчуження умов і результатів процесу праці від найманого працівника загострює для нього почуття соціальної байдужості і відособленості внаслідок усвідомлення того, що об'єктивні умови праці набувають стосовно живої праці величезну, все більш зростаючу самостійність². Мінливої модифікації піддаються відносини між суб'єктом і об'єктом: людина перетворюється на об'єкт виробничого процесу, доповнення функціонування бездушної машини, а відчужена річ – капітал – отримує можливість самостійного активного (суб'єктивованого) існування. Капітал у відносинах з найманою працею перетворюється на річ, але "на таку річ, яка містить у собі, проковтнула в себе суспільні відносини, – на річ, що володіє фіктивним життям і самостійністю, що вступає у стосунки з самою собою, на чуттєво-надчуттєву істоту. І у такий формі капіталу і прибутку капітал на поверхні виступає як готова передумова. Це є формою його дійсності, ... дійсного існування"³.

Засоби виробництва, які набули форму капіталу, стають "засобом висмоктування живої праці": не робітник споживає їх як речовину, елементи своєї продуктивної діяльності, а вони споживають його як фермент їхнього власного життєвого процесу. Людина стає лише персоніфікацією упредметнених суспільних сил: капіталіст – персоніфікацією капіталу, робітник – найманої праці. І всі відносини між людьми перетворюються на відносини між виконавцями часткових соціальних функцій. Людська діяльність втрачає справжній людський – цілісний – смисл і постає процесом

¹ Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года. В кн.: Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, 2-е изд. Т. 42. С. 90–91.

² Там же. С. 88–89.

³ Маркс К. Теория прибавочной стоимости. В кн.: Маркс К., Энгельс Ф., Соч., 2-е изд., т. 26, ч. 3. С. 507

Розділ 7. Трансформації відносин власності як підґрунтя інституційної архітекτονіки...

виконання певних ролей, зміст яких задається декотрими безособовими соціальними інститутами.

У працях К. Маркса і Ф. Енгельса системно розкриті *основні складові феномена відчуження в капіталістичному суспільстві*:

- відчуження людини від результатів власної діяльності,
- відчуження умов організації праці від процесу праці (бо найманому працівникові у відчуженій формі капіталу протистоять не тільки матеріальні, але інтелектуальні умови його праці – наукова організація праці та управління виробництвом),
- відчуження трудящих від соціальних інститутів і інституцій внаслідок бюрократизації останніх,
- відчуження ідеології від життєвих практик, що призводить до формування у суб'єктів необґрунтованих домагань і очікувань, які породжують норми викривленої (девіантної) суспільної поведінки.

Відчуження пронизує все духовне життя класового суспільства, породжуючи специфічні ідеалістичні форми відчуження (релігійного, психологічного, ідеологічного та іншого характеру), посилюючи розрив між “масовою культурою” і культурою еліт.

Гостра ідеологічна боротьба, що розгорнулася навколо положень марксистської концепції відчуження, дотепер не завершена. Робляться спроби протиставити раннього “гуманістичного” Маркса Марксу “зрілому”, який посів сцієнтистські негуманні позиції, тлумачити марксизм як різновид ірраціональної антропології, зблизити його з екзистенціалізмом в інтерпретації процесів і відносин відчуження. Втім, слід визнати, що дослідження природи відчуження Г. Гегелем і К. Марксом справило значний вплив на філософське осмислення цього феномена в ХХ ст. У контексті основних філософських підходів, найважливіші форми відчуження обумовлюються процесами “зnelюднення” – втратою людиною своїх сутнісних видових ознак, власної “природи”. Наростання процесів відчуження в суспільстві змінює для людини систему світосприйняття внаслідок актуалізації таких психологічних настанов, як:

- почуття безсилля (самовідчуження), відчуття того, що особиста доля виходить з-під контролю, детермінується зовнішніми умовами;
- уявлення про ірраціональність людської діяльності, безглуздість існування;
- наростання самотності, соціальної “маргіналізації” на тлі розмивання соціальних зв'язків і взаємних зобов'язань, руйнування інститутів культури, системи спільних цінностей і традицій.

Е. Дюркгейм в межах концепції суспільної аномії особливу увагу приділяв взаємозв'язку процесів відчуження і індустріалізації. Ф. Теніс в роботі “Громада і суспільство” обумовлював феномен відчуження руйнуванням традиційних суспільних зв'язків. На

думку *О. Шпенглера*, суспільне відчуження нарастає в міру перетворення культури на цивілізацію, в якій панують бездушний інтелект, безособові форми соціального зв'язку, що пригнічують творчі засади особистості. *М. Вебер* досліджував феномен знеособлення людини, втрати нею індивідуальної свободи під впливом бюрократизації соціальної організації. *Г. Зіммель* у вченні про "трагедію творчості" розглядав відчуження як результат споконвічної суперечності між творчими мотивами життя і застиглими ("об'єктивованими") формами культури.

Намічені підходи до дослідження феномена соціального відчуження з другої половини ХХ ст. отримали розвиток в роботах соціологів різних напрямів – *Р. Мертона* (при аналізі девіантної суспільної поведінки), *К. Ясперса* (у зв'язку з дослідженням проблеми технічної детермінації процесів відчуження), *представників американського екзистенціалізму* (обґрунтовували, що настанови раціоналістичної філософії і неопозитивізму формують канони "об'єктивної наукової картини світу", нівелиючи суб'єктивні людські життєві цінності і норми) та інших. На думку багатьох авторів, суспільство здатне керувати процесами відчуження, стримувати їх. Так, *К. Ясперс* вважав, що "зняття" процесу відчуження можливе на шляхах розвитку людських комунікацій, набуття навичок до суспільної "дискусії", протистояння будь-яким проявам соціального фанатизму.

Ж.-П. Сартр виокремлює "синхронічне" і "діахронічне" відчуження, причому останнє як результат опредметнення є незмінним супутником людини, атрибутом його повсякденного буття і не може бути подолане. Розрізняючи "справжнє" і "недійсне" буття, *М. Гайдеггер* розглядає відчуження як форму існування людини в знеособленому світі повсякденності. На думку автора, відчуження проявляється у виконанні індивідом різних соціальних ролей, в підпорядкуванні суспільним нормам поведінки, мислення, мови. *Представники неофрейдизму* (*Е. Фромм*, *К. Хорні*, *Г. Салліван*) вбачають витoki відчуження і самовідчуження переважно в міжособистісних відносинах, в соціально-психологічній сфері. *Теоретики франкфуртської школи* бачать причину відчуження в методологічному домінуванні інструментальної раціональності, що перетворилася на ідеологію панування людини над "іншим" і природою. Подолання відчуження при цьому зв'язується з формуванням світогляду "критичного мислення". Так, *Г. Маркузе* в концепції "одновимірної людини" обумовлює феномен відчуження поширенням у суспільстві споживчих мотивів. Участь людини в "споживчих перегонах" послаблює критичне сприйняття існуючого суспільного устрою і мотиви його перетворення.

На відміну від *Г. Маркузе*, *Х. Аренд* пов'язує поширення у суспільстві відносин відчуження з порушенням прав власності. На думку вченої, саме право приватної власності формує для суб'єкта необхідний простір особистої свободи і необхідні

Розділ 7. Трансформації відносин власності як підґрунтя інституційної архітекτονіки...

передумови відносин соціалізації. Отже, еволюція відносин відчуження історично обумовлюється еволюцією інституту приватної власності. У зв'язку з цим знаковими подіями є, по-перше, явище експропріації, яка позбавила населення традиційних суспільств їх власної "сімейно-приватної частки світу"; по-друге, посилення суспільного впливу держави, яка претендує на тотальний контроль над багатьма життєвими процесами індивіда. У концепціях Т. Роззака і Ч. Рейча процеси відчуження підживлюють ідеологію контркультури.

Про наростання процесів відчуження в розвинених суспільствах протягом усього ХХ ст. свідчили численні дослідження соціологів і соціальних психологів, в межах яких були описані різні їх форми. А представник американської школи соціальної психології М. Макобі виявив особливий психологічний тип особистості – "воїна у джунглях": абсолютно відчуженого суб'єкта, що сприймає всіх "інших" як потенційних ворогів.

Деякі представники філософсько-соціологічної думки пов'язують психологічні прояви відчуження з об'єктивними соціальними процесами. Е. Фромм, зокрема, зазначає, що сучасній людині загрожують могутні надлюдські сили – капітал і ринок, які обумовлюють психічне підґрунтя відносин відчуження. Так, капіталізм формує імпульсивну агресивну мотивацію людських відносин (з боку капіталіста – садизм, ірраціональну жагу влади; з боку робітника – мазохізм); і така мотивація постає одним з найважливіших атрибутів функціонування і розвитку буржуазного суспільства¹. За Е. Фроммом, основні форми відчуження суб'єкта в суспільстві є такими:

- від інших людей;
- від самого себе;
- від результатів власної праці;
- від потреб;
- від природи;
- від держави.

Зазначені форми відчужених людських відносин, що нагадують відносини речей, психологічно виявляються у відчуженні почуттів і стражданні від відчуження. Розвиваючи ідеї З. Фрейда про втечу до хвороби як форму прояву відносин суспільного відчуження, Е. Фромм досліджує феномен "втечі від свободи" як наслідок відчуженої активності, обґрунтовує зв'язок між неврозом і відчуженням і приходять до висновку, що в найширшому сенсі будь-який психічний невроз можна вважати наслідком відчуження. Він також розвинув уявлення про відчуження як про своєрідну серцевину

¹ Фромм Э. Здоровое общество. Москва: АСТ, Астрель. 2011. Раздел 5. Человек в капиталистическом обществе.

психічних хвороб – психопатології – особистості. Такі захворювання, на думку автора, є неминучими супутниками людей в сучасному відчуженому суспільстві.

Аналізуючи форми відчуження в буржуазному суспільстві, багато соціологів приходили до висновку про те, що *відчуження є тут основним принципом суспільного життя, переважаючим способом реалізації людських відносин*. Так, в межах концепцій мікросоціології передбачається, що відносно подолання відчуження можливе для малих груп, але нездійсненне для інших соціальних утворень. Прихильники інституційної соціології представляють державу, право, сім'ю і багато інших суспільних утворень як специфічні типи відчужених соціальних інститутів; в теорії соціальної дії отримали відображення поведінкові моделі людини в оточенні чужих для неї бюрократичних інститутів (людина тут виступає актором, що виконує роль згідно зі сформованою життєвою ситуацією і системою переважаючих суспільних цінностей). Представники школи соціальної критики (Ч. Міллс, Д. Рисмен та інші) акцентували увагу на механізмах знеособлення соціальних зв'язків в буржуазному суспільстві, перетворення соціально активної спільноти на "пасивну масу", яка легко піддається маніпулюванню. Такі механізми обумовлюються особливостями нової системи поділу праці, в межах якої виробничі функції фрагментуються на безліч вузьких обмежених ланцюгів, тоді як позиції, з яких можна оглядати процес виробництва в цілому, є централізованими. У цьому сенсі більшість суб'єктів капіталістичного суспільства відчужуються не тільки від засобів і результатів власної праці, а й від загального розуміння структури та взаємозв'язку виробничих процесів, а також цілей економічної діяльності, зауважує Р. Міллс¹.

Дослідники відзначали роль соціальних інститутів як каталізаторів відносин суспільного відчуження. Відповідно представлений логіці, всі соціальні інститути як сукупність утворень, покликаних регулювати життя людей, виникають у процесі суспільної діяльності і не містять в собі ніякої матерії, крім цієї діяльності. Але, сформувавшись, вони набувають незалежного від людини речового характеру і в такій формі стають посередниками між людьми. Як перетворені форми суспільної організації, вони продукують процеси відчуження від практик реального життєвого буття. Так, поділ праці як соціальний інститут є історично розвиненою формою ефективного розподілу мас живої і упередженої праці для досягнення оптимальних обсягів суспільного багатства. Втім, суспільне багатство проявляється тут лише з кількісного боку, його розподіл регулюється стихійно, цілісна діяльність людини розчленовується на часткові відокремлені операції. У зв'язку з цим поділ праці перетворює спеціалізацію, що впливає із

¹ Міллс Ч. Р. Властвующая элита. Москва: Директмедиа Паблшинг, 2007. С. 429.

якісної неоднорідності різних типів людської діяльності, на професіоналізацію – довічне виконання працівником своєї часткової продуктивної функції.

Відчуження стосується не тільки матеріальних, а й духовних засад функціонування класово-антагоністичного суспільства. Тут формуються специфічні форми хибної свідомості (відповідних моделей організації науки, релігії, нормативних установок психології, ідеології та інших). *Класова свідомість* згідно з волею панівного класу трансформується у відповідну ідеологію, інституціоналізується (її норми стають загальнообов'язковими), але адекватно не відображує інтереси всіх соціальних верств суспільства, а, отже, у спотвореному вигляді представляє існуючу соціальну реальність. Зростає вплив політичних інститутів на культурні суспільні традиції (внаслідок дії правил цензури, консолідації друкованих органів та інших засобів масової комунікації і пропаганди в руках політичних партій і т. д.), за допомогою яких нав'язуються стереотипи мислення і норми поведінки. Виникає роз'єднаність культурних пластів всередині самої культурної матриці: формуються і протиставляються моделі так званих "масової" та "елітарної" культури і мистецтва.

Разом з поділом праці відчуження проникає до сфери освіти і науки. В системі наукової діяльності, організованої за подобою матеріального виробництва і принципами часткового поділу праці, зростає число дослідників, які не усвідомлюють загальних вихідних і кінцевих суспільних цілей своєї діяльності, не осягають цілісного процесу дослідження і зосереджені на виконанні допоміжних, формальних операцій, на роботі і реалізації окремих абстрактних алгоритмів дій. Дегуманізація науки особливо яскраво проявляється в тому, що її відкриття ставляться на службу антигуманним руйнівним цілям, перетворюються на засоби масового суспільного руйнування і знищення.

Подолання відчуження є складним, суперечливим і тривалим процесом, який передбачає звільнення людини від відносин експлуатації та підкоряючого суспільного поділу праці, що закріплює за діяльним суб'єктом часткові продуктивні функції. Воно сполучається з процесами "відмирання" традиційної держави і становлення нового типу суспільних відносин, в результаті чого працівник творчо опановує відчужений від нього предметний світ, перетворюючи "природу створену" на "природу, яка творить". При цьому відмирання соціальних інститутів, які продукують відносини відчуження, означає не зникнення самої організації суспільного життя, а зміну її форм, внаслідок чого мірою суспільного багатства все більше стає всебічний розвиток людини. *Основними шляхами подолання відносин відчуження є:*

- розвиток нових форм суспільного багатства,
- подолання протилежностей між розумовою і фізичною працею, між міською і сільською формами організації суспільного побуту,

- активізація творчих організаційних і управлінських функцій суб'єктів громадянського суспільства,
- підвищення рівня розвитку науки і культури,
- загальна демократизація суспільного життя в новому її розумінні.

Більшість філософів ХХ ст. скептично ставилися до розв'язання зазначеної проблеми. *Головне ж завдання філософії вони бачили в тому, щоб допомогти людині гідно жити у відчуженому світі, який постійно породжує страх.* На вирішення цього завдання, зокрема, націлені екзистенціалізм, персоналізм, філософська антропологія. У будь-якій ситуації людина має можливість вибору і тому несе відповідальність за свої дії, відзначав Ж.-П. Сартр. Відчуження протистоїть людині як глуха, непереборна і небезпечна стіна, і все ж людина зобов'язана змусити себе жити поруч з нею, протистояти їй і творити саму себе, писав А. Камю. Якщо значна, а потім і переважна більшість людей сприймуть таку ціннісну орієнтацію і стануть відповідно до неї впорядковувати свої дії, то зміниться і увесь суспільний порядок. У різних спільнотах відносини відчуження звужаться, а справжні людські відносини будуть поширюватися.

Втім, сьогодні можна констатувати, що, незважаючи на багату історію досліджень, *проблема витоків і шляхів подолання відносин суспільного відчуження залишається відкритою.* Глобальні ринкові трансформації і становлення інформаційно-мережевої економіки на рубежі століть обрушили на людство такий потік соціально-економічних проблем, що під його тягарем попередні дослідження відносин відчуження значною мірою знецінилися. Але таке знецінення не скасовує тенденцію подальшого наростання процесів відчуження, які також набули глобального характеру і в значній мірі досягли свого апогею.

Процеси відчуження, які зовні не актуалізовані внаслідок ослаблення дослідницької потенції сучасного фундаментального економічного знання, набули всеосяжного характеру. Вони охоплюють всі сторони життєдіяльності людини, проявляються у формі масової видозміни суспільної та індивідуальної свідомості, у втраті контролю над цілями і результатами господарської діяльності, у загостренні суперечностей у взаєминах між людиною і природою. Зі вступом розвинених країн світу до епохи постіндустріального розвитку виявляються нові форми відчуження, які набувають глобального характеру.

Результатом стійкої тенденції відчужених впливів є різноманітні суспільні поведінкові девіації, неочікувані бар'єри на шляху реалізації творчих здібностей людини, витончене різноманіття форм і методів придушення прав і свобод особистості, модифікація відносин експлуатації та дискримінації, згубні техногенні впливи на природу. Як зазначалося, наростання відносин відчуження на рубежі століть і

Розділ 7. Трансформації відносин власності як підґрунтя інституційної архітекτονіки...

тисячоліть значною мірою обумовлюється деградацією системи абстрактно-логічного мислення. Саме ця обставина переважно обумовлює розмивання засад людської свободи в суспільстві і проявляється у формах:

- системного порушення суспільних прав і свобод,
- соціальної деградації,
- підміни основ творчості ширмою креативності,
- нерівного доступу до економічних ресурсів і нерівних можливостей задоволення потреб,
- неповаги до законності і правопорядку,
- корупції,
- екологічної кризи тощо.

Найважливішою проблемою сучасності є самовідчуження (втрата самоідентифікації, відчуження від власного "Я"). Успішний саморозвиток особистості можливий за наявності цілісного і критичного уявлення про себе, свої ідеали і ціннісні настанови і передбачає здатність осмислювати цілі, результати та можливі наслідки власної діяльності. Відсутність таких уявлень знаменує бар'єри на шляху усвідомлення і реалізації людиною своєї історичної місії. При цьому проблема реалізації такої місії в контексті глобальних викликів щільно пов'язана із свідомістю і функціями людини як економічного суб'єкта. Адже відчуження як економічний феномен в широкому сенсі обумовлює всі інші (політичні, соціальні, культурні, психологічні тощо) форми його прояву.

Економічний зміст відносин відчуження проявляється в тому, що суспільна система як середовище господарської діяльності індивідів протистоїть їм як зовнішня сукупність розрізнених економічних зв'язків (ділових угод, операцій). У такій господарській системі, де технологічні операції і алгоритми витісняють економічні відносини, діяльність суб'єктів стає фрагментарною, втрачає ціннісні орієнтири і цілісний характер, а самі діяльні суб'єкти трансформуються у безособових акторів.

Як зазначалося, поділ праці і приватна власність на продуктивні ресурси є провідними причинами економічних відносин відчуження і обумовлюють всі інші форми і відносини суспільного відчуження. На думку фахівців, важливою проблемою сучасного соціуму є самотність. Нерідко така проблема зовні чітко не актуалізована: людина може мати сім'ю, друзів, працювати, подорожувати і разом з тим відчувати себе вкрай самотньою, гостро переживати почуття "розірваності" відносин зі світом, індивідуальної соціальної ізоляції. Масштаби людської самотності зростають в умовах наростання невизначеності в суспільних відносинах, послаблення інституту довіри. *Передумовами соціальної самотності є:*

- обставини суб'єктивного характеру;
- зовнішні, об'єктивні умови, які продукуються суспільством;
- збіг обставин об'єктивно-суб'єктивного характеру.

Феномен соціального відчуження в сучасному суспільстві значною мірою обумовлюється:

- урбанізацією, яка породжує соціальну і расову сегрегацію в суспільстві;
- агресивними інформаційними атаками різного змісту;
- швидкою зміною звичного життєвого середовища, що викликана професійними та іншими формами соціальної мобільності;
- наростанням соціально-економічної нерівності;
- недоступністю якісних послуг охорони здоров'я, освіти, культури та ін.

На пострадянському просторі феномен відчуження нині модифікується і суттєво зміцнює свої позиції. Тут спостерігаються суперечливі процеси відокремлення і актуалізації окремих елементів відчуження. З одного боку, протягом останніх десятиліть спостерігалось явище реіфікації – повернення (відновлення) людини з відчуженого стану. Найбільш активно воно відбувалося в духовному житті, в інформаційній сфері, в системі лібералізації і раціоналізації споживчих стандартів і структури суспільних цінностей. Певною мірою, за допомогою відродження економічних прав власності та підприємницької ініціативи, відновилися ділова активність індивідів. З другого боку, такі процеси не отримали адекватного закріплення і продуктивного поступального розвитку на власній основі. На глибинних рівнях буття відбувається симбіоз зазначених форм реіфікації з новими формами особистого і суспільного відчуження. Це, насамперед, відчуження індивідів від нових форм власності і багатства, від сфери особистої безпеки, а суспільства в цілому – від законності і правопорядку. *Посилилися процеси соціально-економічної диференціації в суспільстві, з'явилися нові прошарки великих власників і правлячої еліти; від основної маси населення відокремлюються об'єкти власності, необхідні для нормального відтворення новітнього середнього класу, управлінські функції суб'єктів громадянського суспільства часто істотно спрощуються і переважно зводяться до електоральної участі в процесах формування органів влади (яка значною мірою зазнає маніпулятивного впливу). З усуненням "міфологізованих" смислів життя поширюються почуття розчарування.*

Адекватне дослідження традиційних і новітніх форм суспільного відчуження на пострадянському просторі утруднюється браком усталених методологічних традицій. Характерний для вітчизняної філософської школи концептуальний підхід до проблеми суспільного відчуження спирався на традиції, сформовані в XIX ст. представниками класичної німецької філософії, матеріалістичної антропології та

класичного марксизму. Неявно вважалося, що феномен відчуження є атрибутом західного (капіталістичного) суспільства, в якому нібито (на відміну від системи традиційного соціалізму), його неможливо подолати. У 1960-і роки були здійснені певні дослідження проблеми відчуження, проте достатньо повного і узгодженого визначення самого поняття в літературі не було представлено. Феномен відчуження як форма прояву товарного фетишизму і уречевлення, як і раніше, конституювався як форма предметності і свідомості буржуазного суспільства.

Разом з тим *проблема подолання відчуження сьогодні залишається відкритою і в більш широкому – глобальному – контексті суспільного господарювання*. До недавнього часу великі надії в цьому сенсі пов'язувалися зі становленням віртуальної реальності, проте остання, як виявилось, породжує цілий ряд нових суспільних суперечностей і відчужених форм.

7.3. Форми відчуження в інформаційно-мережевій економіці

Специфічними формами відчуження в умовах інформаційно-мережевої економіки є:

- *відчуження, що породжується належністю до соціальних мереж*. Адже людина, анексована в спеціальні соціальні комунікації і зв'язки, відчужується від спільноти в цілому;
- *відчуження, обумовлене подрібненням ціннісних орієнтирів*. Його наслідками є поверхневе ставлення до життя, зневага до соціальних обов'язків;
- *самовідчуження*, деперсоналізація особистості, призводить до того, що людина ототожнює себе з конкурентоспроможним товаром, який потребує ефективних капіталовкладень і прибуткового (рентабельного) застосування;
- *культурне відчуження*. Інформаційна революція сприяє взаємопроникненню культур, перманентному обміну культурними цінностями. Внаслідок цього людина, незалежно від суб'єктивних бажань, перетворюється на "громадянина світу" і, перебуваючи у власному культурному середовищі, постійно зазнає чужого соціокультурного впливу. Стихійне змішування культур за умов духовного вакууму приводить до підміни культурних цінностей сурогатами "загальної масової культури" і контркультури;
- *моральне відчуження*. У ринковій економіці моральні та етичні норми є похідними від речових взаємин, економічного егоїзму.

Взагалі взірцем для сучасного господарюючого суб'єкта є відсторонений (самотній) егоїстичний Нарцис, до того ж людина все більше відчужується від суспільства, оскільки не завжди здатна адекватно адаптуватися до стрімких змін економічного

життя. Не подолано і наростає відчуження людини від змісту і результатів праці на тлі поширення принципів товарного фетишизму і стандартів нестриманого споживання.

Становлення цифрової економіки також не знімає проблему відчуження. Чим більше зануряється людина до віртуального комп'ютерного світу, тим більш віддаляється від неї світ реальний, а разом з тим посилюється страх і небажання повертатися до реальних суспільних відносин. Загострюються суперечності між людиною і природою. Наростає відчуження особистості від політики, що призводить до закріплення електоральних стереотипів байдужого (пасивного) спостереження або політичного конформізму. Все більше проявляється відчуження людини від суспільної культури і моралі. Таким чином, на початку третього тисячоліття проблема відчуження не тільки не зникає, але, навпаки, наростає, набуває нового змісту і різноманітних форм, перетворюється на сутнісну ознаку людини і суспільства. У дослідженні відносин відчуження досі бракує цілісного фундаментального підходу; його серцевиною повинна стати економічна теорія відчуження як складова теорії власності, економічної влади і управління.

Сьогодні можливості подолання відносин суспільного відчуження в науковій літературі часто зв'язують зі становленням цифрової економіки та її складової – віртуальної реальності. Але підґрунтя інформаційної економіки утворюють мережеві сфери діяльності, в яких ідентифікація і самоідентифікація людської сутності як цілісного образу стають все більш проблемними. У зв'язку з цим зона відчуження в суспільних відносинах розширює свої позиції і вимагає спеціального дослідження.

В умовах глобальних ринкових трансформацій, перехідності, коли основи суспільного буття стають суцільно рухливими, активізується феномен господарської процесуальності, суттєво зростає суспільний запит на дослідження перетворених економічних форм. Такі дослідження покликані прояснити нові підстави рівноважного функціонування і сталого розвитку економічної системи – інституційної архітекτονіки господарювання. Це зі свого боку передбачає пошук шляхів подолання відносин відчуження від вартості та її міри, обґрунтування та розробку стандартів нормального суспільного відтворення. Проте сьогодні фундаментальна економічна наука виявляє ознаки методологічної неспроможності, нездатності адекватно оцінювати глобальні виклики буття і відповідати на них.

На рубежі століть соціально-економічні та організаційні відносини, передусім у розвинених країнах, а разом з тим і в усьому світі зазнали істотної модифікації. З одного боку, позначилися контури становлення інформаційної економіки, з другого – піддалася реформуванню панівна патерналістська модель соціальної ринкової держави. У нових умовах господарювання ефективність системи державного управління

перетворилася на ключовий фактор економічної могутності держави, що зумовило потребу в становленні нового типу державного сектора. Формування механізмів ефективного управління відтворювальним потенціалом відкривало для світової інтелектуальної еліти можливість сформувати модель соціально орієнтованої інноваційної економіки, що відповідає реаліям інформаційного (постіндустріального) суспільства.

Втім, недостатнє теоретичне осмислення трансформації механізмів державного управління внаслідок ослаблення методологічних позицій причинно-наслідкового аналізу сприяло ціннісному вихолощуванню інститутів, покликаних здійснити адекватну трансформацію відносин власності і управління, зміцненню суспільних пріоритетів економічної ефективності за рахунок послаблення принципів соціальної відповідальності. Глобальна фінансово-економічна криза виявила невідповідність такої форми ефективної держави законам становлення інформаційного суспільства. Посткризовий етап суспільного розвитку закріпив і посилив суперечливі тенденції¹.

Держава, яка позбулася значної частини активів у ході масштабної приватизації 1990-х років і не замістила їх адекватною системою спільно-розділених відносин власності і управління, поступово стала втрачати орієнтири і важелі соціального (а разом з тим і ефективного) господарювання. *Трансформація відносин власності відповідно до законів хаосу і катастроф, ентропії і нелінійного розвитку, постульованих нерівноважною інформаційною теорією вартості, зумовила реставрацію капіталістичної природи держави*². Фінансіалізація економіки і "корпоративне захоплення" держави зумовили основну суперечність нової економіки – між державою, що виражає інтереси представників фінансового капіталу, і більшістю населення, яке в умовах фінансіалізації стає надлишковим (економічно малозначущими, неефективним) для капіталістичної економічної системи.

Сучасна модель суспільного господарювання має потрібну будову. Загальну видиму її платформу становить традиційна ринкова економіка, на яку "нашаровуються" інформаційний сектор і мережеві структури; в надрах системи відбуваються тектонічні метаморфози, пов'язані з переструктуруванням економічного укладу життя, згортанням відносин соціалізації та суцільним пожвавленням капіталістичних форм і законів господарювання. Такі зміни зумовлюють модифікацію традиційних відносин відчуження і викликають до життя нові його форми, пов'язані з поширенням інформаційних технологій, цифрової економіки, становленням віртуальної реальності

В науково-популярній літературі віртуальні світи майбутнього осмислюються як "друга реальність" буття, що претендує на роль повноправного середовища

¹ Артьомова Т. Відносини суспільного відтворення в Україні у контексті трансформації моделей державного управління. *Економічна теорія*. 2016. № 3. С. 12.

² Артьомова Т. І. Інверсійний характер суспільних ринкових трансформацій. *Український соціум*. 2016. № 4. С. 72.

існування для людини, поряд з “першою” (природною) реальністю¹. Вагомими причинами зростання суспільної цінності віртуальних світів вважаються перспективи їх масового освоєння – “заселення” людьми, які стали зайвими для реальної економіки внаслідок “технологічного заміщення”. При цьому до економічно надлишкового населення потрапляють не тільки промислові робітники, але представники масових творчих професій – менеджери, працівники сфери освіти, охорони здоров'я, культури і багато інших. Вже сьогодні, за певними даними, чисельність прекаріату (осіб з нестабільними формами зайнятості і доходів) в Україні становить до третини від загальної кількості зайнятих в економіці². Крім того, значущість праці як діяльності, що скріплює підвалини суспільного життя, сьогодні є низькою, як ніколи раніше.

Згідно з положеннями класичної економічної науки автоматизація і цифровізація виробництва згодом знаменують межі (вичерпання) капіталістичних відносин. Переходячи з царства економічної необхідності до царства свободи, наймані працівники, незалежно від трудового внеску, можуть розраховувати на отримання з суспільних фондів необхідного для гідного життя кошика благ. Сама ж трудова діяльність переміщується в так званий “третій сектор” – незалежну від ринку і держави сферу добровільної (вільної) креативної діяльності. На думку сучасних футурологів, становлення віртуальної реальності пов'язане саме з такою метаморфозою суспільного життя і може розглядатися як простір згаданого третього сектора. Тобто господарські суб'єкти, звільняючись від функціональних обов'язків у реальному секторі економіки, можуть спробувати реалізувати себе в її віртуальному просторі. Але яким чином мислиться така самореалізація? З переліку традиційних її способів у вигляді суспільної, креативної (“творчої”), трудової діяльності остання є основною, найбільш масовою формою самоствердження людини в суспільстві.

Оскільки віртуальні світи створювалися спершу як простір дозвілля, то процес праці тут реалізується специфічним чином; він постає діяльністю зі збору ресурсів і виробництва предметів, необхідних для гри. Отже, така праця виявляється лише соціальною симуляцією та безпосередньо не пов'язана з розвитком справжніх творчих навичок і знань. Реальним виявляється лише час життя, витрачений на таку симуляцію. Цінності самореалізації та особистісного зростання в просторі віртуальної реальності також мають формальні (скоріше, карикатурні) форми у вигляді переліку рівнів накопичених навичок і умінь³.

¹ Давыдов А., Фишман Л. Будущее капитализма: от литРПГ к футурологии. *Свободная мысль*. 2015. № 3. С. 144–147.

² Кашуба Я. Концептуальні засади трансформації механізму соціального захисту населення в умовах становлення ринку праці в Україні. *Україна: аспекти праці*. 2015. № 3. С. 3–7.

³ Давыдов А., Фишман Л. Будущее капитализма: от литРПГ к футурологии. *Свободная мысль*. 2015. № 3. С. 145–146.

Взагалі онлайн-гру (ймовірно форму майбутнього "онлайн-життя") можна розглядати як своєрідне капіталістичне підприємство, такий собі "капіталізм в капіталізмі". Капіталістом тут є автор (розробник) гри, який одержує прибуток від оплати гравцями місячної підписки або низки невеликих платежів на придбання ігрових переваг. Як і в умовах традиційного капіталізму, "наймані працівники" віртуальних світів відчужені від засобів виробництва – власне ігрового механізму – і "працюють" для задоволення відповідних особистих потреб (у межах гри можна припустити можливість задоволення більшої частини наявних людських потреб). У цьому сенсі доцільно говорити і про збереження принципів ринкової економіки, бо віртуальний простір своєрідно імітує її основні закони, зокрема, принцип корисності, адже змістом гри є потік певних порцій задоволення для гравця.

В ігрових світах зберігається і властиве капіталізму статусне споживання, яке досягається за допомогою успішного оволодіння соціальними структурами і зв'язками віртуального простору. При цьому боротьба за зміцнення особистих статусних позицій у віртуальному просторі, як і в реальному житті, спрямована на перерозподіл влади і багатства. Втім, індивід не ставить тут перед собою реальні життєві цілі, а отже, не є і повноцінним економічним суб'єктом. Він постає знеособленим актором – певним відчуженим споживачем, за якого між виробниками ігор (інвесторами в "ігровий капітал") відбувається цілком реальна і жорстка конкурентна боротьба¹.

За індивідом залишається вибір віртуального світу, де передбачається "жити", "працювати", виробляти і споживати "товари". Але такий вибір прив'язує суб'єкта до віртуального простору набагато міцніше, ніж це відбувається в реальному трудовому житті. Втрачаючи місце в сучасній соціально відповідальній корпорації, працівник разом із соціальним пакетом втрачає багато звичних благ. Але будучи викинутим з "промислового" віртуального світу, він позбавляється всіх своїх накопичених досягнень, соціальних зв'язків і статусів. Він втрачає весь світ, на відміну від традиційного пролетаря, який, за Марксом, розбиваючи кайдани капіталістичної експлуатації, весь світ отримує, придбаває. На перевірку, в просторі ігрового капіталізму творчий характер праці виявляється ілюзією, а ефект суспільного відчуження багаторазово посилюється. Отже, істинним засобом виробництва виявляється здоровий розум тих, хто живе в реальному, а не у віртуальному світі².

Однією з причин розширення зони суспільного відчуження є *рентний характер сучасних капіталістичних відносин*, який обумовлює суперечності між суб'єктами

¹ Там же. С. 146.

² Там же. С. 148.

та/або країнами, які володіють правами власності на ресурси (насамперед інформаційними) й іншими суб'єктами, країнами й народами. На думку фахівців, сучасні розвинені країни не є завершеними постіндустріальними економіками, адже масштаби автоматизації виробництва та економіки знань тут є істотно перебільшеними. Видимість зрілого постіндустріального суспільства була значною мірою сформована феноменом перенесення промислової (виробничої) діяльності до країн третього світу¹.

У цьому сенсі правомірно говорити не про капіталізм, розвинений до своїх природних меж, а про рентний капіталізм, який ховається за постіндустріальним фасадом. Рентні механізми функціонування сучасної ринкової економіки, з одного боку, послаблюють стимули її ефективного розвитку, з другого – консервують духовний застій у суспільстві, позначаючи *глобальну суперечність між багатими суб'єктами/країнами-рантьє і більшістю населення світу, вимушеного надлишково працювати, не виходячи за поріг бідності*. Експерименти з упровадження практик безумовного доходу в розвинених країнах свідчать про те, що їх населення може поступово трансформуватися в суб'єктів-рантьє, які мінімізують витрати отримання нетрудових доходів.

Взагалі наростання відносин відчуження в сучасному інформаційно-мережевому і цифровому суспільстві обумовлюється деградацією системи абстрактно-логічного (а разом з тим, гуманітарного) мислення. *Ослаблення творчої потенції фундаментального економічного знання на тлі тенденції звуження ступенів суспільної свободи не дозволяє адекватно осмислити глобальні трансформації буття, усвідомити і реалізувати історичну місію людини на зламі епох*, а отже, унеможлиблює гідний вихід за межі економічного суспільства.

7.4. Трансформація прав власності та архітектури ринків під впливом цифрових технологій

Одним із найважливіших факторів глобальної конкурентоспроможності для національних економік і фірм сьогодні стає гнучке перетворення прав власності під впливом цифрових технологій, зокрема, технологій організації цифрових електронних платформ. Такі платформи є інтегрованими активами, що дозволяють компанії отримувати додаткову цінність (вигоду, користь) від сполучення різних соціально-економічних ефектів внаслідок запровадження певного організаційного механізму ведення бізнесу. *Цифрові електронні платформи* – це мережеві форми організації бізнесу, типи бізнес-моделей, що функціонують згідно з принципами екосистеми і на добровільних

¹ Кара-Мурза С.Г., Сулакшин С.С. и др. Постиндустриализм. Опыт критического анализа: монография. Москва: Научный эксперт, 2012; Зименков Р. И. Аутсорсинг в практике американских корпораций. *США-Канада: экономика, политика, культура*. 2019. № 6. С. 54–80.

засадах об'єднують велику кількість учасників, включаючи великі, малі і середні підприємства і безпосередніх споживачів. За деякими оцінками, сукупна капіталізація фірм-учасниць цифрових платформ у 2015 р. становила 4,3 трлн дол., а чисельність зайнятих обчислювалася мільйонами осіб¹.

Особливістю функціонування бізнес-платформ є *опора на неосяжні активи*. Незважаючи на видиму аморфність, в основі більшості глобальних платформ лежить строга організація взаємодії власників, провайдерів, постачальників і споживачів у межах так званої екосистеми. Компаніями-власниками при цьому, як правило, виступають транснаціональні корпорації, які, навіть не володіючи важелями прямого контролю за масами постачальників і споживачів – учасників екосистеми, формують правила їхньої поведінки, а також порядок розподілу спільно створених доходів. *Отже, в цифровій економіці м'яко контролювана глобальна екосистема заступає місце жорсткої ієрархії традиційного підприємства*. При такій організації бізнесу сучасним корпораціям для досягнення глобальних конкурентних переваг немає необхідності здійснювати значні іноземні інвестиції, нарощувати матеріальні активи. Парадоксально, але один із найбільших транснаціональних ритейлерів Amazon не має жодного складського приміщення, світовий лідер в галузі міських пасажирських автоперевезень Uber не володіє жодним автомобілем, а у найбільшій мережі туристичного житла Airbnb у власності немає ніякої нерухомості. Всі вони спираються на активи численних учасників економіко-технологічних платформ, що розташовані в різних країнах. Тому відношення зарубіжних продажів до зарубіжних активів в цифрових компаніях є істотно вищим, ніж у традиційних лідерів глобального бізнесу.

Не застосовуючи механізмів прямого акціонерного контролю, власники цифрових платформ здатні формувати привабливі економічні умови для залучення масової цільової аудиторії цілком незалежних постачальників з різних країн світу. Способи монетизації доданої вартості можуть бути різними – від продажу рекламного простору (Facebook, Google) до стягування відсотків від вартості здійснених транзакцій (Airbnb, Uber). Але сам тип бізнес-моделі залишається незмінним – з'єднання постачальників і покупців на базі єдиного інтернет-майданчика. Конкретні методи створення умов для постачальників і способи їх з'єднання зі споживачами обумовлюють унікальність і привабливість платформної моделі бізнесу, а отже, і її прибутковість.

Типи цифрових платформ є різноманітними. Так, зокрема, виділяють²:

Транзакційні платформи – різноманітні інтернет-майданчики для взаємодії постачальників і покупців товарів і послуг. Представлені суб'єктами електронної комерції

¹ Березной А. В. Транснациональный бизнес в эпоху глобальной цифровой революции. *Мировая экономика и международные отношения*. 2018. № 9. С. 8.

² Маркова В. Д. Бизнес-модели компаний на базе платформ. *Вопросы экономики*. 2018. № 10. С. 127–135.

Формування інституційної архітекτονіки інформаційно-мережевої економіки

(ebay, Baidu, Tencent), економіки спільного споживання (Uber, Airbnb), платіжних систем (PayPal), пошукових мереж (Yahoo), соціальних мереж (linkedin).

Інноваційні платформи – елементи загального віртуального інноваційного середовища (екосистеми). Їхні власники – технологічні ТНК (Microsoft, SAP, Oracle, Intel), які об'єднують творчий (креативний) потенціал малих і середніх інноваційних фірм для розроблення нових комплементарних технологій, продуктів, послуг.

Платформи гібридного типу, що поєднують риси транзакційних та інноваційних платформ (представлені компаніями Apple, Google, Amazon, Facebook, Alibaba, Xiaomi).

Фінансові холдингові компанії, що володіють інвестиційним портфелем з чітко вираженим фокусом застосування в платформному бізнесі (Priceline, Naspers, Softbank, IAC Interactive, Rocket Internet).

Внутрішні платформи на основі моделі “цифрового двійника”. Такі моделі характерні для виробничої сфери і приходять тут на зміну традиційної моделі виробничого аутсорсингу в рамках ланцюжка поставок. В епоху “модульності” компанії – власники цифрових платформ фокусуються на управлінні розподіленою базою партнерів, а також гнучким сплавом дизайну і розробок, що надходять від співтовариства постачальників і партнерів, поступаючись їм частиною власних виробничих компетенцій. При колаборативному підході на зміну ланцюжкам створення вартості приходять мережеві структури, засновані на цифрових платформах, які формують цифровий робочий простір. Вигоди такого співробітництва обумовлені тим, що постачальники беруть на себе частину технологічних розробок, підвищуючи частку інтелектуальної власності і доходів в кінцевому продукті, а компанія-власник (організатор колаборативної мережі) підвищує швидкість і маневреність бізнесу. Такий підхід до організації бізнесу практикують компанії Boeing (спільно з фірмою Dassault Systems), BMB, китайські виробники мотоциклів та інші.

Платформи-інтегратори (“двосторонні ринки”). Компанії-власники (Uber, Avito, BlaBlaCar й інші) на своїх цифрових платформах об'єднують два типи користувачів, організують їхню взаємодію для узгодження попиту і пропозиції на певному ринку. Платформи-інтегратори пропонують інноваційні рішення низки проблем для двох сторін з метою прискорення торгових угод та операцій з мінімальними витратами і втратами.

Розвиток цифрових технологій сприяє появі більш складних платформ-інтеграторів, функціональні властивості яких дозволяють споживачам робити вибір за безліччю критеріїв, працювати з каталогами, отримувати доступ до системи моніторингу цін та інших сервісів до ресурсів компаній-конкурентів.

Багатофункціональні платформи, як правило, об'єднують чотири групи учасників: власника платформи, незалежних розробників, споживачів, партнерів зі збуту і

просування. Особливістю таких платформ є відносна відкритість, яка обумовлює проникність кордонів для ініціативних незалежних розробників, здатних створювати комплементарні товари і послуги, розвивати платформу, формувати на її основі відповідні екосистеми бізнесу. *Багатосторонні цифрові платформи продукують не просто мережеві ефекти, але “економіку співучасті” або спільного споживання (шерингу).* Важливими джерелами розвитку стають також генеровані платформою спільні інновації, бази “великих даних”, нові механізми партнерства і конкуренції.

Вважається, що основною тенденцією розвитку архітекτονіки сучасних ринків під впливом цифрових технологій є перехід від внутрішніх комунікаційних платформ окремих компаній до платформ-інтеграторів, які забезпечують створення додаткових сервісів, залучають до співпраці незалежні компанії і згодом трансформуються у багатосторонні платформи.

Незважаючи на різні підходи щодо систематизації цифрових платформ, дослідники виявляють єдність в оцінці їх новаторських організаційних механізмів. Хоча кожна успішна глобальна платформа створює свою унікальну екосистему, можна виділити одну загальну силу, яка залучає до неї величезні маси учасників, передусім суб'єктів малого та середнього бізнесу. *Йдеться про отримання небачених раніше можливостей безпосереднього (в ролі продавця чи покупця) доступу до світових ринків товарів і послуг, а також опосередкованого “підключення” до розробки перспективних технологій і продуктів.* Проте позитивні ефекти доступу до світових ринків на основі цифрових бізнес-платформ сполучаються із суттєвими загрозами монополізації в разі закріплення таких платформ на своїх цільових ринках. Перетворюючись на потужні монополії, “платформні” компанії захоплюють ринки і блокують доступ до них з боку конкурентів. На думку фахівців, домінуючі позиції на ринках демонструють компанії Amazon, Google, Facebook та інші.

В цілому сучасні транснаціональні корпорації відповідно до критерію характеру участі в процесах цифровізації поділяються на такі групи:

- компанії, що забезпечують матеріальні умови для впровадження цифрових технологій;
- суб'єкти форм інтернет-бізнесу: лідери інтернет-платформ, розробники цифрового контенту, оператори електронної комерції тощо;
- високотехнологічні фірми, зайняті випуском комп'ютерного обладнання, мобільних інтернет-пристроїв та їх компонентів, програмного забезпечення і супутніх послуг.

Щодо цифрової трансформації традиційних корпорацій, то вона відбувається під впливом конкуренції. З одного боку, докорінно змінюються очікування покупців відносно споживчих властивостей та умов (способів і форм) придбання товарів і послуг. “Традиційні” фірми повинні реагувати на такі виклики відповідно до формули “в багатьох

випадках люди не знають, чого хочуть, поки ви не покажете їм це". З другого боку, істотно змінюється характер глобальної конкуренції: "розмиваються" кордони традиційних галузей; компанії з інших галузей перехоплюють клієнтські бази даних; додана вартість масштабно перерозподіляється на користь компаній – цифрових лідерів за рахунок фірм, що спізнюються з модернізацією бізнесу.

На думку фахівців, більшість програм цифрової трансформації в традиційних корпораціях перебувають на початковій стадії; переважна частина доходів надходить від виробництва і продажу традиційних товарів. Так, на початок 2016 р. близько 84 % програм цифрової модернізації найбільших компаній зі списку "Forbes Global 2000" виявилися невдалими. А найбільш успішні проєкти позначили *три варіанти конструктивної модернізації*¹:

- *Перетворення, що сприяють цифровій перебудові окремих елементів традиційної моделі.* Так, швейцарська ТНК Schindler, лідер глобального ринку пасажирських ліфтів, несподівано розробила стратегію "Рішення в галузі міської мобільності" і вийшла за межі традиційної спеціалізації і компетенцій.

- *Розробка цифрової бізнес-моделі, яка доповнює традиційну і працює з нею паралельно.* При цьому і традиційна модель також нерідко піддається цифровій модернізації. Приклад такого підходу демонструє фірма John Deere (США). З 2012 р. ця транснаціональна компанія на підґрунті відкритої цифрової платформи в рамках єдиної інформаційної мережі об'єднала дані з власного та іншого виробництва сільськогосподарського обладнання, а також селян-власників, операторів техніки, дилерів-продавців, аграрних консультантів тощо.

- *Відмова від традиційної бізнес-моделі і загальний перехід до цифрової, найчастіше платформної, моделі.* Цей ризикований підхід в разі успіху може виявитися гідною відповіддю на виклики цифрової революції, в ході якої ще недавно процвітаючі галузі зазнали занепаду (наприклад, через бурхливе поширення багатофункціональних смартфонів). Так, норвезький медіахолдинг Schibsted Bombet, у відповідь на згорання ринку рубричної (класифікованої) реклами, оперативно опанував ринок безкоштовних інтернет-видань, і нині отримує понад 80 % сукупних доходів від рубричної онлайн-реклами. Американська фірма Netflix, яка починала бізнес на ринку прокату відеокaset, тепер є одним із лідерів галузі інтернет-телебачення. Фірма Nike запроваджує платформну бізнес-модель з розробки цифрових додатків для прихильників здорового способу життя².

¹ Березной А. В. Транснациональный бизнес в эпоху глобальной цифровой революции. *Мировая экономика и международные отношения*. 2018. № 9. С. 12–14.

² Там же. С. 14–15.

В цілому активний розвиток цифрових платформ поряд із традиційним бізнесом (або замість нього) стає все більш популярним серед підприємств різних галузей. Це необхідно враховувати як вітчизняним підприємствам, так і державним структурам. Втім, вигоди і можливості цифрової революції обертаються і глобальними викликами для суспільства.

Цифрова революція пов'язана зі значними інноваційними та технологічними проривами; людина не завжди встигає за сучасними нововведеннями, а останні часто несуть загрози самій людській природі. Важливим регулюючим принципом при впровадженні інновацій є те, що сприйняття і оволодіння цифровими технологіями повинно здійснюватися на добровільних засадах при створенні відповідних стимулів. Сьогодні в Україні процеси цифровізації економіки набувають поширення у сферах освіти, охорони здоров'я, логістики. Втім, програми такого реформування повинні враховувати аналогічний досвід інших країн, який не завжди виявляється позитивним. Так, в 2012 і 2015 рр. Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) в рамках Міжнародної програми з оцінки освітніх досягнень учнів (PISA – Programme for International Student Assessment) здійснювала дослідження наслідків використання цифрових технологій в загальноосвітніх школах. Результатом цього стала доповідь “Учні та нові технології”, в якій був порівняний рівень навчання школярів з рівнем їх математичних знань і розуміння написаного тексту.

Як зазначається у доповіді, протягом останнього десятиліття ті країни, які погодилися на великі інвестиції до інформаційно-комунікаційних технологій у сфері освіти, не зафіксували істотного поліпшення результатів серед учнів в розумінні написаного тексту з математики та інших навчальних дисциплін. Отже, “оцифрування” шкільної освіти не робить її більш ефективною¹. Навпаки, в країнах ОЕСР найвищий рівень використання інформаційних технологій сполучається зі значно слабшими освітніми результатами: учні, які переважно використовують комп'ютери в школі, показують більш слабкі результати в розумінні написаного тексту. За результатами Доповіді, більшу ефективність демонструють ті освітні системи (зокрема, запровадженні в Південній Кореї), які намагаються оптимізувати масштаби “електронного підключення” учнів. Найбільш небезпечна ситуація виявлена у Франції, де програма “електронна школа” втілюється з 2015 р. і зазнала багато критичних оцінок в ході суспільних дискусій.

На думку фахівців, проєкт “електронна школа” має бути осмисленим в широкому контексті його педагогічної, санітарної, суспільної, екологічної змістовності. Але навіть

¹ Students, Computers and Learning: Making the Connection. *OECD Report Digest*. 15th of September 2015. URL: http://copilotpartners.com/wp-content/uploads/CP_EI_Students-Computers-and-Learning-OECD-Report-Digest-150915.pdf

з педагогічної точки зору не було проведено ґрунтовних досліджень, які б довели позитивний вплив застосування таких технологій до процесу шкільної освіти. Аналогічного дослідження вимагають програми цифрового трансформування систем охорони здоров'я, науки і культури – сфери духовного відтворення.

Що стосується України, то ані в *“Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки”*¹, ані в *Доповіді “Україна 2030Е – країна з розвинутою цифровою економікою”*² виклики і загрози цифровізації не отримали належного відображення. При розробці таких документів треба акцентувати увагу на тому, що *цифрові технології мусять бути спрямовані на благо людини, на її всебічний розвиток, вони не повинні реалізуватися за всяку ціну і примусово, мають не заміщувати повсюдно “аналогове” (природне), а органічно доповнювати його.*

Крім того, слід враховувати, що витрати так званих *“цифрових аборигенів”* (компаній, які вирости зі стартапів на базі застосування платформних бізнес-моделей) та інших технологічно активних фірм повинні бути відшкодовані ринком якомога швидше. І значна частина таких витрат сьогодні повинна бути відшкодована суб'єктами, що запізняються з програмами модернізації бізнесу. Для порівняння обсягів таких витрат можна навести приклад вартості однієї інтерактивної клавної дошки – близько декількох сотень тисяч гривень. Отже, національний проєкт *“Цифрова школа”* може потребувати мільйонних капіталовкладень, і вони не будуть спрямовані на підтримку вітчизняного виробника.

Загальний стан цифровізації національної економіки можна з'ясувати за допомогою світових рейтингів. Рейтингові оцінки не завжди об'єктивно відбивають реальний стан справ в економіці, втім, вони мають і свої переваги: дозволяють виявити найбільш загальні і очевидні тенденції. Зараз не існує єдиного рейтингу, який би розкривав ступінь цифровізації національної економіки, за різними підходами оцінюються окремі аспекти такого процесу.

Одним із таких рейтингів є *Global Connectivity Index*, який розробляється компанією Huawei. У межах цього рейтингу досліджуються 79 країн і розраховані показники, які відображають ступінь інтеграції країни. При зведенні рейтингу країнам нараховуються бали (максимально – 100 балів) відповідно до того, як глибоко вони інтегровані у цифрову сферу. Україна за результатами аналізу у 2019 р.

¹ Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки. URL: <http://bit.ly/2DnDXyZ>.

² Україна 2030Е – країна з розвинутою цифровою економікою. Доповідь Українського Інституту майбутнього. URL: <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoyu.html>

набрала 43 бали зі 100 і посіла 52 позицію серед 79 країн, які було досліджено¹. Наша країна знаходиться у проміжній групі і не належить до лідерів. Відзначається, що при високих загальних показниках проникнення Інтернету до суспільного та економічного життя, окремі сектори економіки належним чином не можуть скористатися його можливостями. Передусім це освітня сфера, охорона здоров'я та сільське населення. Також в Україні, всупереч світовим тенденціям, є слабким попит на ліцензійне програмне забезпечення та послуги хмарних сервісів. В рамках складання рейтингу були розраховані основні показники цифровізації економіки, також оцінені від одного до ста балів. Україна отримала такі оцінки: швидкісний доступ до Інтернету – 51 бал при середньому по країнах 58, наявність центрів обробки даних – 38 балів при 42 середніх, попит на хмарні сервіси – 50 при 48, напрацювання в технологіях Big Data – 28 з 42. Практично за всіма показниками рівень України є нижчим від середнього. Висока загальна позиція пояснюється тим, що у світі виділилося півтора десятка країн, які демонструють дуже високі результати. Решта у порівнянні з ними відстають.

Достатньо відомим є також рейтинг цифрової конкурентоспроможності світу – World Digital Competitiveness Ranking, який розраховується бізнес-школою IMD². Техніка складання цього рейтингу є аналогічною, і Україна у ньому посіла 58 з обстежуваних 63 країн. У рамках проведеного дослідження були також проаналізовані ключові напрямки процесів цифровізації економіки: рівень розвитку цифрових технологій в країні (Україна – 61 позиція), готовність країни до змін (Україна – 61 позиція), накопичений науковий та освітній потенціал у цифрових технологіях (Україна – 40 позиція).

В цілому, узагальнюючи місце України в системі показників цифровізації економіки, можна стверджувати, що вона знаходиться на середніх позиціях в світі (табл. 7.1).

Основною причиною цього є те, що фактичний доступ до швидкісного Інтернету, і, головне, до його найбільш важливих сервісів в країні дуже обмежений. І підприємства, і основна частина населення залишаються осторонь технологічних інновацій в цьому напрямі. Так само, як і готовність всієї країни до корінних змін через цифровізацію залишається невисокою.

Таблиця 7.1

¹ Індекс глобальної залученості за версією компанії Huawei – Global Connectivity Index. URL: <https://www.huawei.com/minisite/gci/en/country-profile.html>

² Рейтинг цифрової конкурентоспроможності світу – World Digital Competitiveness Ranking. 2019. URL: <https://www.ceda.com.au/CEDA/media/General/Publication/PDFs/WCYdigitalranking2019.pdf>

Місце України у рейтингах за ступенем цифровізації економіки станом на 2019 рік

Назва рейтингу	Позиція України
Global Connectivity Index	52 з 79
World Digital Competitiveness Ranking	58 з 63

Джерело: URL: <https://www.huawei.com/minisite/gci/en/>; <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/world-digital-competitiveness-rankings-2019/#>:

7.5. Перетворення відносин власності як підґрунтя розбудови інституціональної архітектури суспільного господарства

В економіці України тривають процеси масштабної приватизації. В найближчій перспективі тут має сформуватися ринок земельних ресурсів, ініційовано продаж чергового "пакета" великих об'єктів державної власності. Втім, зміна форм власності не повинна підривати засади суспільної злагоди і довіри. У зв'язку з цим перетворення відносин власності в національній економіці мають ґрунтуватися на фундаментальних положеннях економічної науки, здійснюватися з урахуванням думки громадськості і міжнародних тенденцій.

Передумовою підвищення загального рівня довіри в економіці є зниження трансакційних витрат, пов'язаних з обміном і захистом правових повноважень. Такий стан логічно впливає з теореми Коуза. Проте, як зазначалося, в рамках інституціональної теорії немає єдності щодо пояснення природи трансакційних витрат. Відповідно до концепції трансакційних витрат, останні є різновидом інформаційних витрат і пов'язані з витратами на отримання інформації про обмін правових повноважень. За такого підходу ступінь повноти ринкової інформації для учасників угод може сприяти підвищенню рівня довіри в економіці через зниження витрат опортуністичної поведінки. Отже, наявність розвиненого ринку інформації і доступна ціна інформації стають ключовими факторами розбудови інституціональної архітектури суспільного господарства.

Теорія суспільного вибору пов'язує виникнення трансакційних витрат з проблемами узгодження конкурентних позицій учасниками обміну. Погоджування взаємних позицій є суспільним благом для суб'єктів бізнес-угоди. Втім, усвідомлюючи вигоди від досягнення такого блага, зацікавлені особи не здатні точно оцінити розподіл корисного ефекту, а прагнуть перекласти витрати щодо отримання бажаних результатів на партнерів (оточуючих). Отже, обмін правовими повноваженнями завжди пов'язаний з витратами узгодження. При цьому трансакційні витрати суттєво зростають у двох випадках – якщо утруднюється заміна учасників угоди (за умов обмеженої кількості учасників), або коли число учасників торгу є занадто великим. За таких умов зниження трансакційних витрат (а саме, витрат опортуністичної поведінки)

досягається через ефект особистої репутації або під впливом соціальних санкцій, спрямованих на підтримку належного рівня суспільної відповідальності.

Згідно з положеннями теорії угод, трансакційні витрати обумовлюються неоднорідністю інституційного середовища, що породжує асиметрію інформації для учасників обміну. Загальне впорядкування організаційно-економічних відносин, підвищення рівня ефективності, узгодженості та прозорості роботи всіх суспільних інститутів сприяє скороченню витрат опортуністичної поведінки і підвищенню довіри в системі економічних відносин.

Здійснюючи перетворення в суспільному секторі національної економіки, важливо враховувати, що процеси зміни форм власності залишаються актуальними для багатьох країн світу.

Так, у Франції головним напрямком економічної політики в найближчій перспективі (до 2022 р.) є скорочення присутності держави в економіці. При цьому програми скорочення масштабів державного сектора пов'язуються з проєктами інноваційного розвитку національної економіки. Таку економічну політику можна характеризувати як певний синтез заходів, що відбивають ідеї лібералізму і дирижизму, внаслідок чого заохочується залучення до країни прямих іноземних інвестицій при збереженні ініціативи щодо прийняття рішень з досліджень і розробок за національними компаніями.

Тенденція скорочення обсягів державного підприємництва у Франції спостерігається з кінця 1980-х років, але донині підприємства за участю держави в капіталі тут є достатньо поширеними, як у галузях інфраструктури (що притаманне країнам ОЕСР загалом), так і в обробній промисловості (понад 25% акціонерного капіталу). На думку ініціаторів сучасних економічних реформ, держава безболісно може виходити з капіталу "нестратегічних" підприємств за умов активного використання виручки від продажу державних активів для розгортання інноваційних програм. Для підвищення ефективності інноваційної політики у Франції передбачається заснувати Фонд розвитку промисловості й інновацій (ФРПІ – Le fonds pour l'innovation et l'industrie – FII), і ресурси для нього (близько 10 млрд євро) очікується отримати саме за рахунок приватизації ряду державних активів¹. Місією ФРПІ є фінансування високотехнологічних стартапів і венчурних компаній.

В останні роки французька держава неодноразово поступалася на користь бізнесу частою в капіталі рентабельних підприємств. У зв'язку з цим у суспільних колах виникла дискусія щодо подальшого вибору: продовжувати продавати державні активи або зберігати доходи від державних пакетів акцій. На думку фахівців, у період низьких

¹ Клинова М. Приватизационная составляющая в инновационной политике Франции. *Мировая экономика и международные отношения*. 2018. № 10. С. 37–39.

процентних ставок і зростання курсів акцій продаж державних активів є нерациональним¹. Проте на нинішньому етапі поєднання процесів приватизації з активізацією державної інноваційної політики виправдовує себе. Формується *господарський суб'єкт нового типу* – “державо-стратег”, який заохочує довгострокові альянси французьких корпорацій із зарубіжними партнерами при збереженні центрів прийняття управлінських і дослідницьких рішень за національними організаційними структурами.

На відміну від Франції, яка намагається стимулювати інноваційні процеси в економіці за рахунок приватного сектора, Польща прагне досягти аналогічних результатів шляхом активізації державної участі в економіці.

Цілі приватизації в Польщі змінювалися відповідно до викликів ефективного формування економіки. На першому етапі ринкових трансформацій (з 1989 р.) продаж державних підприємств розглядався як спосіб “зв'язування” гарячих грошей і поліпшення структури державного бюджету. *На другому етапі* (кінець 1990-х рр.) з переліку приватизації стали вилучатися прибуткові високоефективні компанії, які були здатні забезпечити стабільні фінансові надходження до державного бюджету. Отже, динаміка приватизації знизилася. Сьогодні в польській економіці частка державного сектора у ВВП в середньому є вищою за більшість розвинених країн ЄС. Так, в 2017 р. тут було зайнято понад 20% загальної кількості працівників, зосереджено 40% основних фондів, вироблялося 20% доданої вартості². Одночасно структура держсектора економіки погіршилася порівняно з дореформеним періодом, виявивши межі екстенсивного приватизації.

Після глобальної фінансово-економічної кризи ідеї активної держави, національного економічного суверенітету і соціальної солідарності набули суспільної підтримки. Частиною нової економічної політики стали програми “одомашнення”, “реполонізації” економіки. Більш привабливим джерелом поповнення державного бюджету розглядаються дивіденди рентабельно працюючих національних підприємств. У зв'язку з цим перегляду піддався ряд приватизаційних угод останніх років. Альтернативою приватизації стає політика більш ефективного управління державним майном, а приватизація перетворюється на складову управління фінансовими потоками в кризових ситуаціях.

На реалізацію завдань нарощування національного капіталу до 2020 р. виділено близько 340 млрд євро³. За рахунок коштів держбюджету і фондів запланована реалізація масштабних інвестиційних проєктів – будівництва Центрального аеропорту, атомної електростанції, прокладка каналу в гирлі Вісли та інших. Їх фінансування

¹ Там же. С. 40.

² Синицина І., Чудакова Н. Поможет ли Польше огосударствление экономики? *Мир перемен*. 2019. №1. С. 16.

³ Там же. С. 23.

покладено на Польський фонд розвитку, який може вдаватися до позик, випуску облігацій та залучення інших активів. За допомогою політики реіндустріалізації очікується підвищити рівень інноваційного розвитку економіки. Фахівці визнають, що державний сектор поки не справляється з таким завданням, але тенденції одержавлення мають довгостроковий характер. І хоча дискусії про перетворення відносин власності в науковому середовищі не вщухають, процеси реполонізації як “завершення ери розпродажу фамільного срібла” демонструють конструктивні можливості інноваційного розвитку національної економіки за активною державною участю на тлі реалізації принципів соціально “відповідальної” економічної політики.

Незважаючи на різноманітність політико-економічних підходів до перетворення відносин власності в Польщі і у Франції, їх об'єднують *загальні тенденції і принципи ефективного економічного розвитку*. А саме, уряд:

задає чіткі орієнтири і генерує адекватні інформаційні сигнали для громадськості про зміст і результати економічної політики;

створює ефективні інститути для забезпечення успішної реалізації ініціатив у сфері інноваційного розвитку економіки.

Підтвердженням правильності обраного політико-економічного курсу слугують реальні процеси підвищення конкурентоспроможності національної економіки через стимулювання міжнародних економічних альянсів з метою формування галузевих компаній-лідерів.

З урахуванням сказаного, ефективне перетворення відносин власності може активно сприяти підвищенню загального рівня довіри в економіці за допомогою скорочення трансакційних витрат, а саме, витрат опортуністичної поведінки, що виникають в ході ринкових угод і захисту правових повноважень. При цьому *форма власності (приватна чи державна) сама по собі не є беззаперечною ознакою успішності економічної діяльності господарських суб'єктів; критерієм економічної ефективності постає якість управлінських відносин* – належна організація корпоративного управління об'єктами власності.

В контексті фундаментальних положень економічної науки і загальних світових тенденцій *ініційовані в Україні процеси перетворення відносин власності (приватизації) можуть сприяти підвищенню рівня суспільної довіри і становленню інституційної архітекτονіки господарювання за умови:*

подолання неоднорідності інституційного середовища, що породжує асиметрію інформації для учасників обміну;

Формування інституційної архітекτονіки інформаційно-мережевої економіки

чіткого і зрозумілого для громадянського суспільства визначення цілей, механізмів та результатів приватизаційних процесів як складових довгострокової соціально відповідальної економічної політики;

згладжування ефектів асиметрії економічної інформації в суспільстві за допомогою забезпечення максимальної прозорості приватизаційних угод і механізмів розподілу корисного ефекту від зміни прав власності;

створення інститутів ефективної трансформації зміни правових повноважень на інноваційний розвиток і підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

Отже, ефективне перетворення відносин власності сприятиме підвищенню загального рівня довіри в економіці. Такий ефект досягається внаслідок зниження трансакційних витрат, а саме, витрат опортуністичної поведінки, що виникають у процесі відносин обміну і захисту правових повноважень. При цьому форма власності (приватна чи державна) сама по собі не є беззаперечною ознакою успішності економічної діяльності господарських суб'єктів; критерієм економічної ефективності постає якість управлінських відносин – належна організація корпоративного управління об'єктами власності. З урахуванням фундаментальних положень економічної теорії та загальних світових тенденцій ініційовані в Україні процеси перетворення відносин власності (масштабної приватизації) можуть сприяти підвищенню рівня суспільної довіри і соціальної згуртованості за умов:

- чіткого і зрозумілого для громадянського суспільства визначення і пояснення цілей, механізмів та результатів приватизаційних процесів як складових довгострокової соціально відповідальної економічної політики держави;
- згладжування ефектів асиметрії економічної інформації в суспільстві через забезпечення максимальної прозорості приватизаційних угод та механізмів розподілу корисного ефекту внаслідок зміни прав власності;
- створення відповідних економічних інститутів для ефективного перетворення зміни правових повноважень на інноваційний розвиток та підвищення конкурентоспроможності національної економіки.